

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

OTRAR BÖLGESİ VE İSLÂM TARİHİNDEKİ ÖNEMİ
(VI-XIII. YÜZYILLAR ARASI)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET TURAN YÜKSEL

HAZIRLAYAN
MURATBEK DARİBAY

KONYA-2011

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin

Adı Soyadı

MURATBEK DARİBAY

Numarası

094246011001

Ana Bilim / Bilim Dalı

İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi

Programı

Tezli Yüksek Lisans

Doktora

Tezin Adı

OTRAR BÖLGESİ VE İSLÂM TARİHİNDEKİ ÖNEMİ
(VI-XIII. YÜZYILLAR ARASI)

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	MURATBEK DARİBAY
	Numarası	094246011001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL
Tezin Adı	OTRAR BÖLGESİ VE İSLÂM TARİHİNDEKİ ÖNEMİ (VI-XIII. YÜZYILLAR ARASI)	

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Otrar Bölgesi ve İslâm Tarihindeki Önemi (VI-XIII. Yüzyıllar Arası) başlıklı bu çalışma 20/12/2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Prof.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL	Danışman	
Prof.Dr.Mehmet Ali KAPAR	Üye	
Prof.Dr.İsmail Hakkı ATÇEKEN	Üye	

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı MURATBEK DARİBAY

Numarası 094246011001

Ana Bilim / Bilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi

Programı Tezli Yüksek Lisans Doktora

Tez Danışmanı Prof.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL

Tezin Adı OTRAR BÖLGESİ VE İSLÂM TARİHİNDEKİ ÖNEMİ
(VI-XIII. YÜZYILLAR ARASI)

ÖZET

Orta Asya'da Otrar (Fârâb) önemli bir bölgedir. Zira bu bölge uzun süre İslâm hâkimiyetinde kalmış ve ilim ve kültür merkezi olmuştur. Otrar Siriderya'nın sağ sahili üzerinde Aris kolunun biraz güneyinde bir kasaba.

VI-VIII. yüzyıllarda Otrar Siriderya'nın orta boyundaki meşhur şehirlerden biri, IX-XII. yüzyıllarda bölgenin baş şehri, XIII-XV. yüzyıllarda Orta Çağın büyük şehirlerden biri olmuştur. Daha sonraki XIX. yüzyılın ortalarında şehir tahribata uğrayarak kimsesiz ıssız bir hale gelerek Otrartöbe (Otrar tepe) diye isimlendirilen bir yığından ibaret kalmıştır.

Otrar bölgesi erken çağdan IX. yüzyıla kadar Siriderya kıyısını yurt edinen Batı Türk, Türkiş, Karluk, Oğuz ve Kıpçakların hâkimiyeti altında kalmıştır.

Otrar bölgesine Müslümanlar tarafından ilk fetih hareketleri Kuteybe b. Müslim kumandasında yapılarak 95/714 senesinde Fârâb fethedilmiştir. Ancak İslâmiyet'in Fârâb'a esaslı bir surette girmesi ancak 224-225/839-840'ta, Nuh b. Esed tarafından, İsficâb'ın itaat altına alınmasından sonra vuku bulmuştur.

Hârizmşahlar'ın hâkimiyeti altına olan Otrar, Cengiz Han'ın Hârizmşah ülkesine gönderdiği 450 kişilik bir kervanın Otrar'da öldürülmesi ve istilâsı esnasında oynadığı rolden dolayı, hazin bir nâm bırakmıştır. Cengiz Han ile başlayan Moğol istilâsı bu bölgeler için bir felaket olmuştur. Birçok halkın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini uzun süre durdurmuştur.

İslâm tarihi açısından baktığımızda Otrar bölgesi kültürel ve ilmi açıdan da gelişmiştir. Bu bölgeden Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî (v. 400/1009) ile onun dayısı hem hocası Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (v. 350/961) ve çok yönlü âlim, filozof Ebû Nasr el-Fârâbî (v. 339/950) v.b. gibi büyük âlimler yetişmiştir. İnsanların sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasında en önemli unsur olan paralar basılmış ve imar faaliyetleri açısından camiler inşa edilmiştir.

Bu çalışmamızın amacı Otrar bölgesini tanıtarak, o bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilme süreci ve İslâm kültürünün tesirlerini ortaya çıkarmaktır.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı	MURATBEK DARİBAY
Numarası	094246011001
Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Prof.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL
Tezin İngilizce Adı	THE REGION OF OTRAR AND ITS SIGNIFICANCE IN THE HISTORY OF ISLAM BETWEEN THE SIXTH AND THIRTEENTH CENTURY

SUMMARY

Otrar is an important region in Central Asia because it has remained under the control of Islam for long centuries and has been a center of science and culture. It is a town lying south of the Arys Branch of the Syr Darya River.

The city of Otrar in the sixth and eighth centuries is one of the famous cities along the Syr Darya, being the capital city of the region in the ninth and twelfth centuries and one of the big cities in the thirteenth and fifteenth centuries in the Medieval Ages. In the mid nineteenth century, the city was ruined, turning into a desolate place and hill called "Otrartöbe."

Until the ninth century, the region of Otrar had stayed under such Turkish tribes as Western Turks, Turgish, Qarluk, Oghuz, and Qipchaks who lived along the Syr Darya River.

The first Muslim incursions into the region of Otrar were performed by Qutayba bin Muslim and Fârâb was conquered in the year 95 Hijri / 714 A.D. But the consolidation of Islam in Fârâb took place as late as the year 224-225 Hijri / 839-840 A.D. when Nûh bin Asad seized Isfjâb.

The city of Otrar that was under the rule of the Khwarizmshahs left a tragic name because a caravan of 450 men sent by Genghis Khan were killed and sacked in Otrar and then Genghis seized and ruined the city. The Mongol invasion started by Genghis Khan became a calamity for these regions. The development of many people halted in political, economic, social, and cultural fields.

Looking from the viewpoint of Islamic history, the region of Otrar flourished culturally and scientifically. This city produced such famous scholars as Abû Nasr Ismâîl bin Hammâd al-Jawharî al-Fârâbî (d. 400/1009) and his uncle and teacher Abû Ibrâhîm Ishâq bin Ibrâhîm al-Fârâbî (d. 350/961) and the great philosopher Abû Nasr al-Fârâbî (d. 339/950). In this city, there were minted coins which are the most important means in meeting people's social needs and there were built many mosques.

The purpose of this study is to give information about the region of Otrar, investigating the process of its Islamization and the influence of Islamic culture on it.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	1
ÖNSÖZ	2
GİRİŞ	3
I. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	3
II. OTRAR'IN COĞRAFÎ DURUMU	5
BİRİNCİ BÖLÜM	8
OTRAR BÖLGESİNİN TARİHİ, MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHEDİLME SÜRECİ VE OTRAR'IN MOĞOL HÂKİMİYETİNE GEÇİŞİ	8
I. OTRAR BÖLGESİNİN TARİHİ	8
1. Batı Türk Kağanlığı	14
2. Türgiş Kağanlığı	16
3. Karluklar	17
4. Oğuzlar	18
5. Kıpçaklar	18
II. MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHEDİLME SÜRECİ.....	19
1. Otrar'ın Müslümanlarla İlk Temasları	19
2. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Fetih Süreci.....	20
3. Emevîler Döneminde Fetih Süreci.....	22
4. Abbâsîler Döneminde Otrar	29
III. OTRAR'IN MOĞOL HÂKİMİYETİNE GEÇİŞİ	32
1. Hârizm Bölgesi ve Hârizmşahlar	32
2. Hârizmşahlar Devleti'nin Kuruluşu ve Komşu Memleketlerle Siyasî Münasebetleri	35
3. Hârizmşahlar Devleti'nde Taht Mücadelesinin Başlaması ve Gur, Karahitay ve Karahanlılarla Münasebetleri	36
4. Hârizmşahlarla Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillah Arasındaki Münasebetler	40
5. Hârizmşahlarla Moğollar Arasındaki Münasebetler ve Otrar Hâdisesi	42
6. Moğolların Otrar'ı İstilâ Etmesi	49
7. Moğol İstilâsının Yol Açtığı Zararlar	54
İKİNCİ BÖLÜM	58
OTRAR BÖLGESİNİN KÜLTÜREL, EKONOMİK YAPISI VE İSLÂM TARİHİNDEKİ YERİ	58
I. OTRAR'IN KÜLTÜREL YAPISI	58
1. Otrar Medresesi	58
2. Otrar Kütüphanesi.....	58
3. Otrar Hamamı	60
4. Otrar'da Yetişen Âlimler.....	61

a. Ebû Muhammed el-Makdisî el-Fârâbî	61
b. Yahya b. Ahmed Ebû Zekeriyâ el-Fârâbî.....	62
c. Ebu'l-Fadl Sıddîk b. Saîd es-Sunâhî el-Fârâbî	62
d. Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî.....	62
e. Abdussamed b. Mahmûd el-Fârûfî el-Fârâbî.....	63
f. Hüsameddîn Otrarî.....	63
g. Muhammed b. Hasan el-Hârezmî el-Fârâbî	64
h. Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî.....	64
i. Ebul-Kasım İmadu'd-din Mahmud b. Ahmed el-Fârâbî.....	65
j. Ahmed b. Yusuf el-Fârâbî.....	65
k. Kıvamu'd-din el-İtkânî el-Fârâbî.....	66
l. Ebû Nasr Muhammed b. Tarhân b. Uzluk el-Fârâbî.....	66
II. OTRAR'IN EKONOMİK YAPISI	68
1. İpek Yolu ve Ticaret	68
2. Otrar Paraları	70
III. OTRAR'IN İSLÂM TARİHİNDEKİ YERİ	72
IV. OTRAR BÖLGESİNDE YAPILAN ARKEOLOJİK KAZI SONUÇLARI.....	74
SONUÇ	78
EKLER	80
BİBLİYOGRAFYA	88

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser.
a.g.m.	:	Adı geçen makale.
a.g.md.	:	Adı geçen madde.
b.	:	İbn (oğul).
Bkz.	:	Bakınız.
C.	:	Cilt.
cm.	:	Santimetre.
Çev.	:	Çeviren.
DİA.	:	Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
İA.	:	İslâm Ansiklopedisi.
h.	:	Hicri.
Haz.	:	Hazırlayan.
K. T. B.	:	Kültür ve Turizm Bakanlığı.
m.	:	Milâdî.
M. E. B.	:	Milli Eğitim Bakanlığı.
M.Ö.	:	Milattan önce.
M.S.	:	Milattan sonra.
No.	:	Numara.
Rd.	:	Redaktör.
s.	:	Sayfa.
s.a.v.	:	Sallallahu Aleyhi ve Selem.
T. D. V.	:	Türkiye Diyanet Vakfı.
ts.	:	Tarihsiz.
T. T. K.	:	Türk Tarih Kurumu.
v.	:	Vefat.
y.y.	:	Yüzyıllar.
Yay.	:	Yayınları.
Yay. Haz.	:	Yayma hazırlayanlar.

ÖNSÖZ

Dünya tarihinde iz bırakan ve adını âleme duyuran yerlerden birisi Orta Asya'dır. Orta Asya'da da Otrar (Fârâb) önemli bir bölgedir. Zira bu bölge uzun süre İslâm hâkimiyetinde kalmış ve ilim ve kültür merkezi olmuştur.

İslâm'ın Orta Asya'ya yayılmasının Emevî ve Abbâsî devletleri döneminde meydana geldiği bilinmektedir. Bu sıralarda Türklerin Müslümanlığı kabul etmesi İslâm'ın bölgedeki yayılışını hızlandırmıştır. Türklerin ardından birçok Orta Asya kavmi Müslüman olmuş ve İslâmiyet o bölgelerde güçlenmiştir.

Bu çalışmamızın amacı Otrar bölgesini tanıtarak, o bölgenin Müslümanlar tarafından ne zaman, nasıl fethedildiği ve İslâm kültürünün tesirlerini ortaya çıkarmaktır. Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş'te araştırmamızın kaynakları ve Otrar'ın coğrafi durumu hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Birinci Bölüm'de Otrar bölgesinin tarihi, Müslümanlar tarafından fetih süreci ve Moğol hâkimiyetine geçişi ele alınmıştır. Yine bu bölümde VI-XIII. yüzyıllar arasında Otrar bölgesinde hüküm süren Batı Türk Kağanlığı, Türgiş Kağanlığı, Karluklar, Oğuzlar, Kıpçaklar ve Otrar'ın Müslümanlarla ilk temasları, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden başlayarak, Emevîler dönemi, arkasından da 37 halifenin hilâfete geçtiği Abbâsîler dönemi fetih süreçleri ile Hârizmşahlar Devleti'nin Moğollarla olan ilişkisi ve Otrar şehrinin Moğollar tarafından istilâsı konuları ele alınmıştır.

İkinci Bölüm'de ise, Otrar bölgesinin kültürel, ekonomik yapısı ve İslâm tarihindeki yeri üzerinde durulmuştur. Otrar'ın kültürel yapısı başlığı altında Otrar Medresesi, Otrar Kütüphanesi ve İslâm tarihi açısından önemli olan Otrar'da yetişen âlimler ve eserleri incelenmiştir. Yine bu bölümde Otrar şehrinin canlanması, gelişerek ilerlemesi için olması gereken ekonomik yapısından ve o zaman dilimi içerisindeki İpek Yolu ve ticareti ile şehrin arkeolojik buluntuları konularını ele aldık.

İkinci bölümden sonra sonuçların kısaca belirtildiği sonuç bölümü ve eklerle tezimiz tamamlanmaktadır.

Bu tezimizin hazırlanmasında yardımcı olan, yönlendiren, araştırma esnasında karşılaşılan zorlukları aşmama yardım eden ve her safhada bilgi ve alakasını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL'e ve kaynaklara ulaşmada yardımcı olan dostum Almas Aibassov ve diğer Kazakistanlı ve Türkiyeli arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım.

Muratbek DARİBAY
KONYA-2011

GİRİŞ

I. Araştırmanın Kaynakları

Araştırma konumuzla ilgili yayın azlığı ve ilgili çalışmalarda dağınık bilgiler bulunması dikkat çekmektedir. Araştırmamızda Kazakça, Türkçe, Arapça kaynaklardan, az miktarda da Rusça kaynaklardan yararlanılmıştır. Otrar bölgesi hakkında tezimiz doğrultusunda hiç çalışılmamıştır dersek yanılmayız. Türkçe kitaplarda Otrar bölgesi ve Otrar şehri konusunda nerdeyse hiç kalem oynatılmamıştır. Çoğunlukla sadece Otrar faciasından bahsedilmektedir. Kazakistan tarihçiliğinde ise Otrar bölgesi ile ilgili çalışmalar yapılsa da İslâm tarihinin ana kaynaklarına başvurulmamış ve bilgiyi nerden aldığını göstermeksizin ve İslâm'ın rolü konusunu ele almaksızın yazılmıştır. Tezimizle ilgili bilgiler çoğunlukla arkeolojik buluntular hakkında yazılan kitaplardır. İslâm dininin yayılması, ekonomik, medeni, ilmi ve siyasî tarihi vb. gibi alanlar arkeolojik tarihin gölgesinde kalmıştır. Tabii burada Otrar bölgesi hakkında yeterince kaynağın olmaması Kazakistan'ın bir ülke, bir memleket olarak tam müstakil olamaması çalışmaları etkilemiştir. Yıllarca sürmüş Rus/Sovyet esareti bu konuda örnek gösterilebilir.

Böyle olmakla birlikte biz bu çalışmamızda temel kaynaklara ulaşarak dağınık bilgileri bir araya getirmeye çalıştık. Araştırma konumuzla ilgili istifade ettiğimiz kaynakları şöylece sıralamak mümkündür.

Taberî (v. 310/922)'nin *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk* ile İbnü'l-Esîr (v. 630/1233)'in *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eserleri de müracaat ettiğimiz önemli kitaplardandır.

Bu eserler bize Otrar'ın halife Me'mun devrinde nasıl bir şehir olduğu, Hârizmşahlarla Moğollar arasındaki münasebetler ve o dönemde Hârizmşahlara bağlı olan Otrar şehrine Cengiz Han'ın gönderdiği kervan hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmuştur.

Temel İslâm coğrafyası kaynaklarından el-İstahrî (v. 346/946)'nin *Mesâlikü'l-Memâlik* isimli eseri, İbn Havkal (v. 367/977 civarı)'ın *Kitâbu Sûrati'l-Arz* adlı eseri ve Mes'ûdî (v. 345/956)'nin *et-Tenbih ve'l-İşrâf* isimli eserlerinden yararlanılmıştır. Bu adı geçen eserler bölgenin coğrafi konumu ve yapısı ile bilgiler edinmemize yardımcı olmuştur.

Otrar bölgesinin coğrafi durumu ve Otrar'da yetişen ilim adamları hakkında başvurduğumuz kaynaklardan birisi Yâkût el-Hamevî (v. 622/1225)'nin *Mu'cemü'l-Büldân* ile *Mu'cemü'l-Üdebâ* isimli eserleridir. Bu iki eser Otrar (Fârâb)'lı ilim adamlarının tespitinde yardımcı olmuştur.

Çalışmamızda en çok yararlandığımız kaynaklardan birisi de Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ Melik b. Bahâüddîn Muhammed el- Cüveynî (v. 681/ 1283)'nin *Târîh-i Cihân-güşâ* isimli eseridir. Bu eser Cüveynî'nin tarihçi olarak şöhretini zamanımıza kadar devam ettiren asıl büyük eseridir. Cüveynî 650/1252 veya 651/1253 yılında yazmaya başladığı bu büyük tarihini 658/1260 yılında tamamlamıştır. Eser 1912-1937 yılları arasında İranlı âlim Mirza Muhammed Kazvînî tarafından uzun ve mükemmel bir mukaddime, önemli haşiyeler ve fihristler ilâvesiyle üç cilt halinde Leiden'de neşredilmiştir. Eser yalnız üslûp bakımından değil, ihtiva ettiği zengin tarihî ve içtimaî bilgiler itibariyle de Moğol tarihinin birinci derecedeki kaynaklarından biridir. Eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bizim de kullandığımız Mürsel Öztürk'ün üç cilt halindeki tercümesidir. Eser Hârezmşah-Moğol münasebetleri, Cengiz Han'ın Otrar'a gelişi ve Otrar faciası hakkında detaylı bir şekilde bilgi vererek bu yönlerinden faydalı olmuştur.

Ayrıca Otrar bölgesinde yetişen ilim adamları ile onların hayat ve eserleri hakkında Kâtib Çelebi (v. 1067/1657)'nin *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn'u*, es-Suyûtî (v. 911/1505)'nin *el-Müzhir fî Ulûmi'l-Lugati ve Evâiha* ile *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nühât*, İbn Tağribirdî (v. 874/1470)'nin *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi'si*, İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449)'nin *Tebîrü'l-Müntebih bi-Tahrîri'l-Müştebih'i*, Taşköprizâde (v. 968/1561)'nin *Miftâhü's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde'si*, Ömer Rızâ Kehhâle (v. 1987)'nin *Mu'cemi'l-Müellifin* adlı eserlerinden istifade etmiş bulunuyoruz.

Kazak ilim adamı Absattar Derbisali'nin *Kazakistannın Meşitteri men Medreseleri* adlı kitabından da faydalanılmıştır. Bu adı geçen kitaplar da bize Otrar âlimlerinin hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmuştur.

Diğer yararlandığımız kaynaklar ise; Bulutay Murtaza'nın *Kazakça Ata-Baba Dini* adlı eseri, Zeyneş İsmail'in *Kazak Türkleri* adlı eseri ile Otrar ilçe belediyesinin hazırladığı *Otrar Ansiklopediya* adlı ansiklopedik albüm şeklindeki kitabıdır. Bu eserler genel olarak Otrar bölgesinden ve Türklerin Müslüman oluşundan ayrıntıya girmeden bahsetmektedir.

Ayrıca konumuzla ilgili bazı makaleler, ansiklopedi maddeleri ile *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* adlı kitaptan ve bunların yanında H.A.R. Gibb gibi müsteşriklerin eserlerinden de yararlandık.

II. Otrar'ın Coğrafi Durumu

Orta Asya ekonomik bölgesindeki Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri takriben 13 milyon km²'lik bir alanı kaplamakta olup, değişken bir coğrafi iklim yapısı gösterirler. Doğusunda Çin (Doğu Türkistan), güneyinde Afganistan ve İran, Batısında Hazar Denizi ve kuzeyinde Rusya'nın Avrupa bölümü ve Kazakistan bulunan Orta Asya bölgesi çok sert bir yerel yapıya sahiptir. Çoğunluğu çıplak veya otlarla kaplı bozkırlar, yüksek yaylalar, dağ silsileleri ve çöllerle kaplıdır. Yükseklikleri kuzey ve Hazar'ın doğusundaki yerlerde deniz seviyesinin altına düşerken bazı bölgelerde dünyanın en yüksek dağları mevcuttur. İklim genelde kurak diyebiliriz.¹

Otrar Vahası, Siriderya (Seyhun)'nın orta kıyısı ile Kızılkum kumlu bölgesinin bütün kuzey bölümü ile 200 km²'lik alanı kapsayan tarihi ve coğrafi bölgedir. Otrar- I-XVIII. yüzyıllara ait Vaha'nın en büyük şehridir. Bunun dışında Kuyruktöbe (I-XV. y. y.), Altıntöbe (I-XI. y.y.), Pışakçıtöbe (I-XII. y. y.), Mardan- Kuyük (I-XV. y. y.) ve Kökmardan (I-VII. y. y.)² gibi önemli şehirleri vardır.

Bu şehirler daha sonraları sadece tepe olarak kalmıştır. Yapılan kazı faaliyetleri sonucunda tepelerin eskiden adı geçen şehir yerleri oldukları bilinmektedir. Arkeologların bildirdiklerine göre Kuyruktöbe yerinde Keder şehri olmuştur. Onun gibi yıkılmış eski Oksus şehrinin Vesic şehri olması muhtemeldir. Bir zamanlar bunlardan başka isimlerle bilinmişlerdir. Menkıbeler şimdiki adlarını eski Otrarla olan ilişkilerinde kurdukları iş bağlantılarından dolayı vermektedir. Mesela, Altıntöbe diye adlandırılması o yerde sarraflar oturduklarından dolayıdır. Pışakçıtöbe adının verilmesi top tüfek ustalarının mesken yeri olması sebebiyledir. Kuyruktöbe ise koyun kuyruğu gibi engin yamaçlı yer olup kasapların mekânı olduğundan bu isimle bilinmiştir.³

Kuyruktöbe Otrar'dan Güney-Doğuya doğru 5 km. uzaklıktaki küçük şehirdir. Siriderya'nın orta yönünde, Arıs (Aris) nehrinin Siriderya'ya dökülen ağzındaki Otrar Vahasının tarihi eserlerinden birisidir. Kuyruktöbe X-XI. yüzyıllarda Fârâb'ın başkenti olan Keder şehriyle bağlantılıdır.⁴

Altıntöbe Otrar'dan Kuzey-Batıya doğru 8 km. mesafede bulunan kasabadır. Mardan-Kuyük şehri ise Kuzey-Batıya doğru 10 km. uzaklıktaki kasabadır. Şehrstanın güney ile doğu tarafında minarelerle çevrili olan Ribatlar vardır. Kasabada yapılan arkeolojik kazılar

¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Rd, Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1993, Ek, s. 86.

² Baypakov, K, *Kazakistanın Ejelgi Kalaları*, Almatı, 2005, s. 156.

³ Baypakov, K; Nurcanov, A, *Ulı Jibek Jolu Jane Ortogasırlık Kazakistan*, Almatı, 1992, s. 61.

⁴ <http://www.otraraimak.kz> [15.08.2011.]

sonucunda ocak, boncuk vb. eşyalar bulunmuştur. Evlerin ise VII-VIII. yüzyıllara ait olduğu bilinmektedir. Kokmardan şehrine gelecek olursak Otrartöbe'den güneye doğru 20 km. uzaklıkta Arıs nehrinin sol tarafında olan küçük şehirdir.⁵

Otrar, Siriderya (Seyhun)'nın sağ sahili üzerinde Arıs kolunun biraz güneyinde bir kasabadır. Bu isim, coğrafi bir ad olarak, ilk defa Mu'cemü'l-Büldân'da Fârâb yakınlarında bir şehir olarak Utrar şeklinde yer almaktadır.⁶

Fârâb ise Siriderya havzasında, Arıs'ın nehre bittiği noktada ve başlıca kolun iki tarafında bir idarî bölgedir. İbn Havkal'a göre, bölgenin gerek uzunluğu ve gerek genişliği bir günlük yol bile tutmuyordu. Arazisini kısmen tuzlalar ve bataklıklar teşkil ediyordu.⁷ Mes'ûdî'ye göre, Fârâb'da ve civarındaki yerlerde 30 fersah geniş bir sahayı her sene Siriderya suları basardı. Mes'ûdî bu mevsimde yüksek yerlerde bulunan köyler ve çiftlikler arasında ulaşımın ancak kayıklar ile temin edilebildiğini söyler.⁸ İdare merkezi olan kasabanın adı Keder'dir. O Siriderya'nın doğusunda, nehrin yatağından ½ fersah mesafede bulunuyordu.⁹

Otrar Siriderya kenarında yer aldığından dolayı burası tarım merkezlerinden biri olmuştur. Sulama işçiliği nehir yatağını ve onun etrafını engelleyip toplanan suyu arıklar vasıtasıyla tarıma götürme sistemiyle gerçekleştirilmiştir. Oksız ve Meiramtöbe kanallarında kazılar sonucunda ziraatle ilgili aletlerin bulunması Otrar'daki tarım medeniyetinin yüksek derecede olduğunu göstermektedir.

Yazılı belgeler ve arkeolojik incelemeler önceleri Otrar coğrafyasındaki halkın pirinç, darı, buğday ve benzeri mahsulleri ektiğini, pamuk işçiliğini de yaptığını ve bahçeyle uğraştıklarını kanıtlamaktadır.¹⁰

V. V. Barthold, Mâverâünnehr'in coğrafi özellikleri bağlamında İsficâb'ı anlatırken Otrar ve o zamanda merkezi Keder hakkında bilgi vermektedir. İstahrî Keder şehrinin Seyhun'dan yarım fersah uzaklıkta olduğunu bildirir.¹¹ Bölgenin merkezi de aynı ismi taşıyordu. Cuma Câmî Şehrîstan'da ve çarşıların büyük bir kısmı Ribat'ta bulunuyordu. Şehrîstan'da da dükkânlar vardı. Keder, yeni bir şehirdi; orada bir minber (yani cami) yapılması iç harbe sebep olmuştur. Fârâb şehirlerinden biri de Seyhun'un sol sahilinde

⁵ <http://www.otraraimak.kz> [15.08.2011.]

⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, Beyrut, ts, I, 218.

⁷ İbn Havkal, *Kitâbu Sûrati'l-Arz*, Leiden, 1938, s. 511.

⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, Beyrut, ts, s. 57.

⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 346.

¹⁰ Nuskabay, C; Canibek, Ö, *Ejelgi Otrar*, Almatı, 1997, s. 10.

¹¹ İstahrî, a. g. e, s. 346.

bulunan Süt kent olup, İslâm Dinini kabul eden Oğuz ve Karluk Türkleri oraya yerleşmişlerdi.¹²

Siriderya'dan Otrar'a kadar 2 fersahlık bir mesafe vardır. Siriderya'nın Batı sahilinde Keder'in 2 fersah kadar alt tarafında, Ebû Nasr el-Fârâbî'nin doğduğu şehir olan Vesîc yer almaktadır.¹³ Fârâb şehri, yaklaşık 70. 000 erkek nüfusu, bir Cuma mescidi ve bir pazarı bulunan büyük bir belde olarak tarif edilir. Pazarın dükkânlarından pek azı kale surlarının içinde ve çoğu varoşta bulunuyordu.¹⁴ Makdisî'ye göre Fârâbî'nin dünya'ya geldiği şehir olan Vesîc'in, "kudretli bir emir'in" oturduğu müstahkem küçük bir şehir olduğu, pazar meydanında büyük bir câmi bulunduğu ve yeni kurulmuş olan Keder'in ahalisinin cesur olduğu bilinmektedir.¹⁵ Bu şehirde ancak bir takım savaşlardan sonra bir minber yapılmıştır. Burada bir yanlışlık olması muhtemeldir ve İstahrî ile İbn Havkal'ın eserlerinde henüz adı geçmeyen Fârâb'ın yeni şehir ve Keder'in de eski şehir olduğunu kabul etmek doğru olsa gerektir. Nitekim sonradan kurulmuş olan Otrar şehrinin, Keder ile değil, Fârâb ile aynı şehir olduğu kabul edile gelmiştir.¹⁶

Yaklaşık 2000 senelik tarihe sahip olan Otrar, Asya'nın Orta Çağ dönemindeki şehirleri gibi üç kısımdan oluşmaktadır. Orda diye isimlendirilen birinci kısımda bekçi minareleri olan Han sarayı, hazine, vezirlik kurumları, saray câmisi, bekçi garnizonu bulunmaktadır. İkinci kısım olan şehiriçinde (şehristan) ise kervansaray, câmi-medrese, ücretsiz misafirhane bulunmaktadır. Şehirdışı diye bilinen üçüncü kısımda ise atölye, pazar, hamam bulunmaktadır.¹⁷

Otrar tarihte meşhur bir başkent ve kervan yollarının kesiştikleri yerde ticaret merkezi olmuştur. X-XV. yüzyıllarda Siriderya kıyısında Otrar'dan daha meşhur şehir olmamıştır. Moğol istilâsıyla birlikte şehir hayatı çökmüş ve Otrar'daki sulama sistemi tahrip olmuşsa da XV-XVI. yüzyıllarda Siriderya boyundaki siyasî hayatın düzelmesiyle birlikte tarım tekrar eski canlılığına kavuşmuştur. Bu dönemlerde çiftçilikle, el sanatlarıyla, alışverişle uğraşan yerleşik kazak halkının sayısı da çoğalmaya başlamıştır.

Günümüzde ise Otrar Güney Kazakistan'daki Temir demir yolu istasyonundan kuzey batıya doğru 7 km. uzaklıkta olan eski yerleşim yeridir.

¹² Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 191.

¹³ İbn Havkal, a. g. e, s. 524.

¹⁴ Barthold, V.V., "Fârâb", İA, İstanbul, 1977, IV, 451.

¹⁵ Makdisî, *Kütübü Ahşeni't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Kahire, 1991, s. 273.

¹⁶ Barthold, "Fârâb", IV, 451.

¹⁷ Nuskabay-Canibek, a. g. e, s. 4.

BİRİNCİ BÖLÜM

OTRAR BÖLGESİNİN TARİHİ, MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHEDİLME SÜRECİ VE OTRAR'IN MOĞOL HÂKİMİYETİNE GEÇİŞİ

Bu bölümde Otrar bölgesinin tarihi, VI-XIII. yüzyıllar arasında bu bölgede hüküm süren Batı Türk Kağanlığı, Türgiş Kağanlığı, Karluklar, Oğuzlar, Kıpçaklar ile Otrar'ın Müslümanlar tarafından fethedilme süreci ve Otrar'ın Moğol hâkimiyetine geçişi konuları üzerinde durulacaktır.

I. Otrar Bölgesinin Tarihi

Otrar tarihi eski çağlara kadar uzanmaktadır. Otrar tarihini öğrenmemiz için Otrar bölgesini de tanımamız icap etmektedir. Otrar bölgesinde insanlar taş, tunç, erken demir çağlarında da yaşamışlardır. Taş devri-alet, edevat taştan yapıldığından dolayı bu ismi almıştır.¹⁸ Otrar bölgesine insanlar eski devirde yerleşmeye başlamışlardır. Bu duruma Otrar bölgesinde ve Karatav dağlarının bittiği yerlerde yapılan arkeolojik araştırmalar delil olmaktadır. Arkeologların araştırmaları Otrar ile Türkistan meralarında Mosbah atı, fil, deve, dağ koyunu vb. hayvanlarla ufak kemirgengillerin hayat sürdüklerini göstermektedir. Orman filleri nehir aralıklarındaki ormanlar ile kalın ağaçlar arasını, develer ise çöl bölgelerini mesken edinmişlerdir. Bu hayvanlar eski insanların avcılık hedefleri idi. Türkistan çevresindeki Koşkargan, Şoktas yerlerinden taştan yapılmış aletlerle birlikte o devirlerde yaşayan av hayvanlarının kemikleri çıkartılmıştır. Taş ve kemikten yapılmış aletlerden başka tuğladan yapılmış kapların parçaları da bulunmuştur.¹⁹ Bunun gibi eşyaların bulunması tabiatın hazır ürünlerinden faydalanmak yerine, üretken bir işçiliğin olduğunun bir belgesi ve delilidir. Ayrıca bu dönemde maden işçiliği, tekstil ve ziraat yapılmıştır. Böylece, Güney Kazakistan yani Otrar bölgesi taş devrinde devamlı gelişmiştir.

Tunç devrinde ise madencilik tekniğinin ilerlemesi ile bakır ve kalay birlikte eritilerek çok sert bir karışım olan tunç elde edilmiştir. Tunç, bakıra oranla çok daha sert, dayanıklı ve kullanmaya da elverişlidir.

Otrar bölgesindeki tunç devri medeniyeti hala yeterince araştırılmamıştır. Genel olarak, Kazakistan'ın başka bölgeleriyle karşılaştırıldığında Güney Kazakistan'daki tunç devrinin tarihi eserleri az araştırılmıştır. Uzun yıllar süren araştırmalar sonucunda Karatav'ın Kuzey eteklerindeki Tavtarı, Töle bi ilçesindeki Burgilikteki mezar taşları yeterli derecede

¹⁸ Bulutay, Murtaza, *Ata-Baba Dini*, Almatı, 2000, s. 17.

¹⁹ *Otrar Ansiklopediya*, Otrar Audanının Akımdığı, Almatı, 2005, s. 13-14.

açılarak, tespit edilmiştir. Tavtarı mezarındaki kabir üzerine koyulan taşlar yere gömülerek bazıları da gömülmeyle yerleştirilen taşlarla belirlenmiştir. Defnetme yerlerinin çoğunluğu dik köşeli, kare gibi, biraz oval ve çember türündendir. Cesed çoğunlukla yakılmıştır. Bazen de çukurlara defnedilip, üzerleri tahta taşla kapatılmıştır. Cesedin yanına birden beşe kadar nakışlı tuğladan yapılmış kaplar konulmuştur. Ayrıca kabirlerde tunç ve altından yapılmış küçük her türlü eşya, süs eşyaları (boncuk, küpe, yüzük vb.) bulunmuştur.²⁰ İnsanlar tunçtan silah ve hayat için gerekli malzemeler yapmışlardır. Böylece malzemelerin yapılmasıyla, sosyal hayatın gelişmesinde büyük yarar sağlanmıştır.²¹ Günümüzde tunç devrinin bazı yönleri derinlemesine araştırılmamışsa da, bu bölgede o devire ait tarihi eserlerin bulunması, bu yerlerde kendine has bir medeniyetin olduğunu ortaya koymaktadır.

Demir devrine gelecek olursak bu devir insanları, başlangıçta dövme tekniği ile demirden çok sayıda eser üretmişlerdir. Demirden yapılan silah, araç ve gereçlerin üstünlüğü bakır ve tunç ile kıyaslandığında tartışılmaz bir durumdadır. Asıl medeniyet demir üzerine kurulmuştur. Bir süre sonra yazı bulunmuş ve demir devri, medeniyetin başlangıcı sayılmıştır.²²

Arkeolojik bulgular Otrar bölgesinde zamanımızdan bin yıl öncesinde yaşayan kabilelerin komşu ülkelerle medeni ekonomik bağlantılarının olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. 1877 senesinde “Ceyhun defnesi” diye isimlendirilen eski sanat eserleri nehir kenarında bulunmuştur. Bu defne 180’den fazla altın ve gümüşten yapılmış her türlü eşya ile 1000’den fazla tengeden (para) oluşmaktadır. Eşyalar eski Yunan, İran, Saka medeniyeti tarzında yapılmış süs eşyalarıdır. Arkeolojik kazı bulguları Ceyhun defnesindeki eşyaların Otrar bölgesindeki eski kabilelerin medeniyetiyle yakın ilişki içerisinde geliştiğini göstermektedir. Güney Kazakistan’ı mesken edinen Sakalar yerleşik hayvancılık faaliyetleriyle uğraşmışlardır. Onlar Siriderya, Çu, Talas, Arıs (Aris) nehirleri kıyısında ve Karatav eteklerine yerleşmişlerdir.²³ Sakalar, tarihin ilk atlı kavimlerindedir. Atı arabalarda da kullanmışlardır. Sakaların bir kısmı yerleşik hayata geçerek çiftçilikle uğraşmıştır. Sürüler halinde koyun ve sığır besleyen Sakaların ekonomileri, büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Keçeden kubbeli çadırlarda oturuyorlardı. Sütün yağını alıp, gerisini yoğurt ve çökelek olarak kullanıyorlardı. Ayrıca kırmızı içerlerdi. Elbise olarak uzun ceket ve pantolon giyiyorlardı. Ayaklarında uzun konçlu ayakkabı, başlarında da sivri börtükleri bulunuyordu.²⁴

²⁰ Otrar Ansiklopediya, s. 15.

²¹ Zeyneş, İsmail, *Kazak Türkleri*, Ankara, 2002, s. 12.

²² Kınayat, Babakumar, “*Kazak Halkının Dastürlük Ölçemleri*”, Ana Tili Gazetesi, Almatı, 1983.

²³ Otrar Ansiklopediya, s. 15-17.

²⁴ Zeyneş, a. g. e, s. 15.

Sakalar atalar ruhlarına, gök cisimlerine, güneşe tapıyorlardı ve ona atı kurban ederlerdi. Yerleşik Sakalar ise yere “Ana Tanrı” diye tapınımlıdır. Sakalar Savaş Tanrısına da sığınarak, kılıçlarını yere saplayarak onun üstüne süt ya da kan dökerek tazim etmişlerdir.²⁵

Silahlar, binek ve koşum takımları, kaplar, vazolar, kemer tokaları, kopçalar, aynalar ve çeşitli süs eşyalarına Sakalar kendi damgalarını taşıyan sanat nakışlarını ve çeşitli hayvan figürlerini bulundurmışlardır.

Otrar bölgesinde Kanglılar da yaşamıştır. Asıl merkezleri Siriderya (Seyhun)’nın orta bölgesi olan, Kazakistan’ın güney bölgesinde yerleşen Kanglılar hakkında yazılı bilgilerle eski Çin tarihi eserlerinde karşılaşılıyor. Siriderya boyunca yerleşen Kanglılar hayvancılık ve tarımla uğraşmışlardır. Onlar toprağı taş bellerle işlemişlerdir ve kemikten yapılmış tarım aletlerini de yapmışlardır. Bu durumu yeraltında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları doğrulamaktadır. Yerleştikleri yerler ve mezar yerleri kazıldığında Kanglılara ait olan olta, zıpkın, süngü gibi aletler bulunmuştur. Kanglılarda her türlü meslekle birlikte el sanatları, alış veriş, para basma faaliyetleri gelişmiştir. Bunların hepsi Kanglı medeniyetinin ne kadar ileri gittiğini göstermektedir.²⁶ Çin’in Sui hanedanının şeceresi hakkındaki bilgilerde Kanglıların hayatı tarzı anlatılırken onların hukuk sistemi hakkında şu hususlar yer almaktadır: “Kanglıların kanunu han sarayında korunuyordu. Bu kanunlara göre suçluları cezalandırıyordu. Çok ağır suç işleyenlerin soyu yok edilirdi. Ondan sonraları ölüm cezasıyla mahkûm edilirdi. Hırsızlık yapanların eli kesilirdi. Kanglı memleketinde ata-babalar mezarı var, her sene haziran ayında bütün halk toplanarak, ata-babalarına kurban keserdi”.²⁷ Anlaşıyor ki, eski Kanglılarda ata-baba kültüne saygı çok önemli sayılmıştır.

Yazılı belgelerin bildirdiğine göre Kanglılar bir dine bağlı kalmamıştır. Onların bir grubu Budizm’i kabul etmiş, bazıları da ateşe, aya, güneşe, tabiata tapmışlardır.²⁸ Kanglı medeniyetinin tarihi eserleri Otrar, Karatav, Kavınşlı bölgelerinde de çokça bulunmuştur. Daha sonra bu topraklar VI. yüzyılda Türk Kağanlığı hâkimiyeti altına girmiştir. Türk Kağanlığı dönemindeki Otrar bölgesini daha sonra ele aldığımız için burada üzerinde durmayacağız.

Kanglıların ilk olarak yerleştikleri Arıs (Aris) nehrinin Siriderya (Seyhun)’ya bitiştiği yer, Bögen, Boralday, Şayan, Arıstandı nehirlerinin etrafı ve Kızılkum, K aratav tepeleriyle çevrili olan bölgeler Otrar bölgesi diye bilinmektedir.

²⁵ Nigmat, Mincan, *Kazaktın Kısaça Tarihi*, Almatı, 1994, s. 55.

²⁶ *Otrar Ansiklopediya*, s. 17-20.

²⁷ Nigmat, a. g. e, s. 94.

²⁸ Nigmat, a. g. e, s. 95.

Adı geçen bölgenin başkenti Kanhe, Kanhu Tarban, Fârâb, Turarband, Turar, Otrarband ve Otrar isimleriyle adlandırılmıştır.²⁹ Böyle isimlendirilmesinin başlıca sebebinin dünyayı gezen seyyahların ve tüccarların yerli halkın dilini bilmemesinden dolayı şehir adlarını doğru telafuz edememesinden kaynaklandığını düşünebiliriz.

Eski Kanglı başkentinin, Otrar'ın ortaya çıkmasındaki önemini ilmi araştırmalar da ortaya koymaktadır. İlk baştaki Kanhu Tarban (Otrar) sadece yazılı belgelerde değil, arkeolojik bulgulardan da bellidir. O devirdeki şehir güzelliğinin seviyesini arkeologların Kuyruktöbe'deki araştırmaları sonucunda ortaya çıkardıkları bir evin kalıntılarından görmek mümkündür. Yüksekliği on metreden fazla olan yıkıntının üzerine inşa edilen bu bina koridorla çevirili görkemli salon, konuk evi ile günlük yaşantıya dair kullanılan diğer odalardan oluşmaktadır. Görkemli sarayda dünür uğurlama, evlendirme merasimi, bekçi, okçu, canavar tasvirleri bulunmaktadır. Kale köşeli minareleri olan surlarla çevrilidir.³⁰

Turarband Siriderya'nın öte tarafındaki şehirdir. Bu şehrin halkı onu Turar, Otrar diye de isimlendirmiştir. Dokuz ayrı tarafa açılan kervan yollarının merkezindeki Otrar şehrini hâkimiyetine alan kimse bütün Siriderya nehri boyunca kurulan şehirlere hâkim olmuştur. Otrar üzerinden bir bölümü Taraza, Balasaguna, ondan öte Doğu Türkistan'a (Çin), ikincisi-Şaş'a (Taşkent), Soğduya, Mari, Nişabura giden kervan yolları geçmiştir. Alışveriş kervan yolları Otrar'ı Gürgençle (Hârizm), Edil nehriyle, Kafkasya ile Kara deniz kıyısıyla, Betpak Dala³¹ üzerinden Kimek memleketiyle, Sibirya ile bağlamıştır.³²

el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1415)'ye göre Fârâb, Siriderya nehrinin öte yakasındaki bölgenin ismi veya Otrâr şehridir.³³

Bunlarla birlikte Otrar ismine Taberî'nin eserinde de rastlanır. Çünkü Me'mûn'un düşmanları arasında Otrarband şehri hükümdarını da zikreder.³⁴ Bu durumdan hareketle halife Me'mûn'un düşmanları arasında Otrar hükümdarının zikredilmesi o dönemde Otrar'ın büyük bir şehir olduğunu ortaya koymaktadır.

Yine bir tarihçi Ezrakî (v. 250/864) şöyle demektedir: “O (el-Me'mûn) Otrar bölgesini kendi hâkimiyeti altına almak istedi. Sınır kalelerinin idarecilerini öldürerek, Karluk yabgusunun kadın ve çocuklarını esir aldı. Yabguyu ise Kimeklerin memleketine sürdü. Bundan sonra Otrar'ın Araplara boyun eğmesi çok zaman almadı.”³⁵

²⁹ Baypakov, Karl, “Otrar”, Kazakistan Ulttık Ansiklopediya, Almatı, 2005, VII, 524-525.

³⁰ Nuskabay-Canibek, a. g. e, s. 4-5.

³¹ Orta Kazakistan'da geniş topraklara yayılan çöl bölgesidir.

³² Nuskabay-Canibek, a. g. e, s. 6.

³³ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, Dımaşk, ts, I, 112.

³⁴ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939, VII, 14.

³⁵ Ezrakî, *Ahbaru Mekke ve Mâ Câne Fihî Mine'l-Âsâr*, Mekke, 2002/ 1423, I, 228.

el-Me'mûn hâkimiyeti döneminde Otrarbend'in şehzadesi (196-197/812-813) her zamanki vergisini ödemekten vazgeçmiştir. Bu tarihten itibaren XIII. yüzyılın başlarına kadar Otrar şehri yazılı belgelerde geçmemektedir. Bu bölgenin merkezi Kuyruktöbe'nin yerinde kurulmuş olan Keder şehri olmuştur.³⁶

Arkelog Karl Baypakov'a göre X. yüzyıldan sonra Keder şehri tarih ve coğrafya eserlerinde geçmemekle birlikte onun yerine başkent ve bölge ismi olarak Fârâb yer almaktadır. V-XV. yüzyıllarda Otrar ticaret yolu üzerinde bulunan büyük bir şehir haline gelmiştir.³⁷

Otrar bölgesi Siriderya kıyısına yerleşen Batı Türk, Türgiş, Karluk, Oğuz ve Kıpçakların hâkimiyeti altında olmuştur. Bu dönemde Kuteybe b. Müslim'in Orta Asya'da fetih hareketlerine başladığını görmekteyiz. Otrar bölgesinde VI-XIII. yüzyıllar arasında hâkimiyet kuran adı geçen Kağanlıklarla birlikte Oğuz ve Kıpçaklar hakkındaki bilgileri daha sonra ele aldığımız için burada üzerinde durmayacağız.

IX. yüzyılda Fârâb, Karlukların hâkimiyeti altında olmuştur. X. yüzyılın başlarında onlara Oğuzlar katılmıştır. Hazarlarla Kimekler arası, Karluk Bulgar memleketleri, Cürcan Müslüman memleketlerinden Fârâb ile İsficâb'a kadarki topraklar Oğuzların hâkimiyeti altında olmuştur. Oğuzların hâkimiyeti uzun sürmemiştir. İdare ile sıradan halk ve göçebeler arasındaki çatışmalar Oğuz memleketinin çökmesine sebep oldu. Bu anlarda Kıpçak kuvvetlerinin ilerlemesi sebebiyle halk Müslüman topraklara göç etmeye başladılar. İç mücadelede yorgun düşen Oğuz Yabgu memleketi XI. yüzyılın ortasına doğru Kıpçak kabilelerinin saldırısına dayanamayarak dağıldılar.

Bir anlatıma göre Hârizmşah Muhammed'in 607-611/1211-1215 senelerinde Güçlükle mücadelesi sırasında tahrip edilen İsficâb, Taraz, Subanikent ve Savran şehirleri sırasında Fârâb şehrini de göstermektedir. X. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başlarında şehirde siyasî ve ekonomik değişiklikler olmaktadır. X. yüzyılın sonunda Sâ mânîler yıkılarak, toprakları 303/922 senesinde İsficâb'ı hâkimiyetine alan Karahanlılara geçmiştir. İsficâb'ın kuzeyinde olan Fârâb şehri de başka bölgeler gibi XI. yüzyılın ortalarında Karahanlıların hâkimiyetine girmiştir. Bu yüzyıllardan sonra güçlü hale gelen Hârizmşahlar, Karahıtaylarla mücadele girişmiştir.³⁸

³⁶ Baypakov, *Kazakistannın Ejelgi Kalaları*, s. 156-157.

³⁷ Baypakov, a. g. md., s. 524.

³⁸ <http://www.otraraimak.kz>

X-XV. yüzyıllarda Siriderya kıyısında Otrar'dan daha meşhur şehir olmamıştır. Araplar Orta Asya'yı kendi hâkimiyetleri altına aldıklarında Otrar'ı Fârâb³⁹ diye isimlendirmişlerdir. Halkın yaşlı insanların ifadelerine göre Fârâbî'den önce olan meşhur Dede Korkut da IX-X. yüzyıllarda Otrar ile Cankent şehirlerinde yaşamıştır.⁴⁰

Otrar Cengiz Han'ın istilâsı esnasında oynadığı rolden dolayı, hazin bir iz bırakmıştır. Burası o sırada onu 606/1210 senesinde Karahıtaylardan zaptetmiş olan Hârizmşah Muhammed'in imparatorluğunun sınır kasabalarından biri idi. Üstelik yeni hükümdarına güçlükler çıkararak şehir o sırada Tâcüddin Bilge Han'ın idaresi altında bulunuyordu.⁴¹

Otrar'da Tâcüddin Bilge Han'dan önce birkaç hükümdar hüküm sürmüştür. Genç tarihçi Zikirya Candarbekov'un halk arasından bulduğu, yaklaşık XII. yüzyılın birinci yarısında yazılan Safiaddin Orın Koylakı'nın "*Nasabnama*" adlı kıymetli eserinde bu zamana kadar meçhul olarak gelen Otrar'ın bir grup yöneticilerinin isimleri zikredilmiştir.

Otrar hükümdarları hakkında Nasabnama'da şöyle bilgelere rastlamaktayız. Çağır Tikan Han oğlu Abdurrahman, lakabı ise Kılıç Arslan Han, onun oğlu İsmail Han, onun oğlu İlyas Han, onun oğlu Ahmet Han, onun oğlu Sencer Han, onun oğlu Muhammed Han, lakabı ise Bilge Han, onun oğlu Dadbek Han, onun oğlu Abdu'l Halk Han, onun oğlu Hasan Han, lakabı Bilge Han. Gürgeç Han'ı Muhammed Sultan gelip, Otrar'ı hâkimiyetine alarak, Bilge Han'ı öldürmüştür ve sonra Otrar'da Kayırhan Han olmuştur. Kayırhan'ın soyu Kanglı'dır.

Yukarıda adı geçen Otrar hanlarının arasında tarihte ünlü olan Kayırhan'dan başka hanların ismi Nasabnama'dan başka eserlerde de geçmektedir. Mesela, XII. yüzyılda yaşayan Edip Ahmet Yüknekî kendisinin "*Atabetü'l Hakayık*" adlı eserini yukarıda adı geçen Dadbek Han'a hediye etmiştir. 1958 senesi Jambıl'da, 1976 senesi Kermine (Buhârâ ili) kışlağında bulunan Fârâb akçelerinde Otrar Hanı "Hasan İbn Abdü'l Halk" adı yazılmıştır.

Nasabnama nüshalarındaki Kayırhan ile Otrar'ın son valisi olan Kayırhan'ın aynı adam olduğunda hiç şüphe yoktur. Nasabnama nüshalarının hepsinde Kayırhan'ın soyunun Kanglı olduğu bilinmektedir. Ondan önceki yazılı eserlerde ise Kayırhan'ın Kıpçak kabilesinden olduğu bildirilmektedir. Ama Ş. Kудayberdi oğlunun şeceresinde, "Kıpçak, Kanglıdan bölünüp çıkarak, kendi başına yol aldıklarından Kıpçak olarak adlandırılmıştır. Bu

³⁹ V. K. Şuhovsov'a göre sogdu dilindeki Parab kelimesi "nehir ötesi", "kenarı" anlamını taşır. Fârâb kelimesi de sogdu dilindeki Parab kelimesinden gelmektedir.

Bkz.http://refa.kz/load/tegin_azasha_referattar/azastan_tarikhy/otyardy_orta_asyrly_tarikhyna_bajlanysty_dere_kter/10-1-0-1627

⁴⁰ Margulan, A, "*Otrar Kalasının Ortında*", Bilim Jane Enbek, 1961, Sayı: 4, s. 6.

⁴¹ Kramers, J, H, "*Otrar*", İA, İstanbul, 1960, IX, 457.

duruma bakarak, XII-XIII. yüzyıllarda Kanglı ile Kıpçak arasının bölünmemiş olabileceğine düşünmek mümkündür.⁴²

Kayırhan (İnalçık)'ın Otrar'a Han olması Hârizmşahlar ile Kıpçaklar arasındaki münasebetiyle ilgilidir. Hârizmşah hanedanı Kıpçak yöneticileriyle akrabalık münasebeti kurmuştur. Mesela, Hârizmşah Muhammed'in annesi Terken Hatun da, onun oğlu Celaleddin'in hanımı da Kıpçakların kızı idi. İnalçığın Türkçe öz adı Cagan-Tugdı (Fil geldi), lakabı ise İnalçık ("Küşük", yani taht mirasçısı anlamında) idi. Hârizmşah Kayırhan'ı Otrar'a bizzat kendisi vali olarak atadığı zaman onu Kadirhan (Kuvvetli Han) diye ilân eder. Ama sonradan bu unvan Türkçe Kayırhan, Gayırhan diye değişmiştir.⁴³

Nasabnama nüshalarında İlyas Han adı zikredilmektedir. Türkistan'daki Hoca Ahmed Yesevî türbesinin güney doğu tarafında İlyas Han oyuğu vardır. Menkıbede o yere İlyas Han diye bilinen Han defnedilmiştir. Timur türbeyi yaptırdığı zaman İlyas Han kabri türbe duvarının altında kalacağından dolayı, özellikle o yeri oyuk bırakmıştır. Türkistan'da defnedilen İlyas ile Otrar'da Han olan İlyas'ın aynı şahıs olması mümkündür.⁴⁴

Yukarıda da söylediğimiz gibi Bilge Han'dan sonra Hârizmşah tarafından Kayırhan Otrar'a han olmuştur. Kayırhan devrinde Otrar 615/1219 senesinde Cengiz Han ile başlayan Moğol istilâsıyla karşı karşıya kalmıştır. Moğol istilâsı ve onun zararları konusu daha ilerideki bölümlerde ele alınacaktır. Moğol istilâsından sonraki ilk on seneye dair Otrar hakkında bilgiler azdır. Bununla birlikte 615-616/1219-1220 yıllar arasında çok ağır bir çöküntü içerisinde olmakla beraber şehir tekrar yavaş yavaş eski haline gelmeye başlamıştır. Bu durumun delili bu zaman dilimlerinde Otrar'da para basılacak yerlerin olmasıdır. 652/1255 senesinde Ermeni gezgini Otrar'ı Siriderya kıyısındaki⁴⁵ büyük şehirlerarasında saymaktadır.

1. Batı Türk Kağanlığı

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Otrar bölgesi VI-XIII. yüzyıllar arasında Siriderya kıyısını mesken eden Batı Türk, Türgiş, Karluk, Oğuz ve Kıpçakların hâkimiyeti altında kalmıştır. Bundan dolayı bu Kağanlıklarla, memleketlerin siyasî tarihlerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Kuzey Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra Türklerin bir kısmı Altay dağlarının doğusuna çekilmişlerdi. Bu sırada Orta Asya'da egemenlik, önce Moğol soyundan olan Siyenpilerin, daha sonra Türk olan Avarların eline geçmişti.

⁴² Maulana Safi ad-din Orın-koylaki, *Nasabnama*, Haz. Zikirya Jandarbek, Almatı, 2002, s. 106-108.

⁴³ Nuskabay-Canibek, a. g. e, s. 7-8.

⁴⁴ Maulana Safi ad-din, a. g. e, s. 108.

⁴⁵ Baypakov, a.g.md., s. 524.

Göktürkler, M.S. VI. yüzyılın ilk yarısında Altay dağlarının doğusunda yaşamakta ve maden çıkarılan bölgelerde, geleneksel sanatları olan demircilikle uğraşmaktaydılar. Siyasî bakımdan Avarlara bağıydılar ve başlarında Bumin Han bulunuyordu. Daha sonra Avar Hakanı ile aralarında çıkan anlaşmazlık sebebiyle Bumin, Avarların üzerine yürümüş ve Avarları yenilgiye uğratmıştır. “İlteriş” unvanını alan Bumin 552 yılında Göktürk Devleti’ni kurmuştur.⁴⁶

553 senesinde vefat eden Bumin’in yerine Mukan Kağan geçmiştir. Mukan Kağan döneminde imparatorluk gittikçe yükselerek ihtişamlı ve heybetli bir hale gelmiştir. Mukan Kağan Çin kaynaklarında heybetli ve kudretli görünüşü ve başarılı devlet adamlığı ile anlatılmaktadır.

603 senesinde Göktürkler, Doğu ve Batı Türk Kağanlığı olarak ikiye ayrılmıştır. Göktürk Devleti dağılıp, ikiye ayrılması sonucunda ortaya çıkan bu Batı Türk Kağanlığı’nın toprakları Altay-Sibirya bölgesinden başlayarak, Ceyhun ve Volga nehrinin aşağı tarafına kadar olan alandır.⁴⁷ Batı Türk Kağanlığı kurulduğu zaman, Doğu Kağanlığı’ndan göç edip gelen diğer Türk boyları eskiden beri bu bölgede yurt edinen Yüsin, Kağılı, Dulat, Kıpçak gibi Kazak boylarına karışıp, birbirleriyle kaynaştılar. Artık bu boylar “On ok budun”, “bes arıs dulat” “bes nuşbe” gibi yeni isimlerle ortaya çıktılar. Onlar Karatav bölgesinden Congar’a kadarki uçsuz bucaksız toprakta yaşadılar.⁴⁸ Başkenti-Suyab şehri olmuş ve yazlık merkezi ise Mınbulakta (Türkistan civarı) olmuştur.⁴⁹

Batı Türk Kağanlığı, Sasaniler, Bizans ve Çin ile siyasi ve ekonomik ilişkilerde bulunmuşlardır. Tardu’nun ölümünden sonra ülkede iç ayaklanmalar çıkmıştır.⁵⁰ Sonuçta 630-34 senelerinde Kağanlık Orta Asya’daki, Siriderya bölgesindeki hükümlerini kaybetmiştir. Kabileler arası mücadele 17 sene sürmüş ve bu durum Çin askerlerinin bölgeye girmesini kolaylamıştır. 35/656 senesinde devlet Tang Hanedanı’nın etkisinde kalarak, 84/704 senesinde Batı Türk Kağanlığı yerine Türgiş Kağanlığı kurulmuştur.

Doğu Türk Kağanlığı ise bir yandan isyan eden Türk boylarıyla uğraşırken, diğer yandan da Çin ile savaşmak zorunda kalmıştır. Bu mücadelelerin yanı sıra ülkedeki kuraklık ve salgın hastalıklar sonucu, Doğu Türk Kağanlığı zayıflamıştır. Bütün bu olaylar sonucu Doğu Türk Kağanlığı 8/630 yılında⁵¹ Çin egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır.

⁴⁶ Baypakov, K; Komekov, B; Piçulina, K, *Orta Gasırlardaki Kazakistan Tarihi*, Almatı, 2001, s. 3. Geniş bilgi için bkz. Taşağıl, Ahmet, “*Göktürkler*”, Türkler, Ankara, 2002, II, 15-48.

⁴⁷ *Otrar Ansiklopediya*, s. 20.

⁴⁸ Zeyneş, a. g. e, s. 24.

⁴⁹ Baypakov-Komekov-Piçulina, a. g. e, s. 4.

⁵⁰ Zeyneş, a. g. e, s. 24.

⁵¹ Zeyneş, a. g. e, s. 24.

2. Türgiş Kağanlığı

Batı Türk Kağanlığı'nın kendi aralarındaki anlaşmazlık sonucunda siyasî hâkimiyet Türgiřlerin⁵² eline geçmiştir. İlk Türgiş lideri olarak görünen, U-çe-le, başlangıçta bağlı bulunduğu Batı Göktürk Kağanı'nın zafiyetinden faydalanarak, etrafına kuvvetler topladı. Kısa zamanda her birinin 7 biner askeri olan, 20 başbuğlu bir ordu kurmağa muvaffak oldu. Kağanlık merkezi de Suyab şehri oldu. U-çe-le 87/706 senesinde vefat etmesi üzerine Kağanlıkta iktidar mücadelesi başlamıştır. Bu durumu fırsat olarak gören Doğu Türk Kağanlığı'nın Kağanı Kapagan, bu durumdan faydanmaya çalışmıştır.⁵³

96/715 senesinde Türgişlerin başına Sulu Kağan geçer. O Kağanlık merkezini Taras (Talas) şehrine taşır. Sulu Kağan iktidara geldiği zaman Türgiş Kağanlığı siyasi kargaşa içerisindeydi. Batıda Araplar, doğuda ise Çin dış tehdit oluşturuyordu. Üçüncü tehdit ise Doğu Türk Kağanlığı, Yedisu topraklarındaki iç mücadeleden faydalanmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple Sulu Kağan kendi Kağanlığının egemenliğinin korunması için üç tarafla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Arap orduları Maverâünnehir'e girmişlerdi. Sulu Kağan bu orduları durdurmak, Maverâünnehir'i tekrar ele geçirmek için Araplar karşı büyük mücadeleye girişir. Sonunda başarır ve Arap hâkimiyetini Buhârâ ve Semerkant'a geri gönderir.⁵⁴ Sadece 113/732 senesinin sonlarına doğru Araplar Türgişleri yenerek Buhârâ'ya girdi. 118/737 senesinde Sulu Kağan Araplara karşı sefere çıkarak, Toharistan'a kadar ulaşır. Ama aradan çok zaman geçmeden yenilir ve kendi kolbaşı Bağa Tarhan (Kûrsûl) tarafından öldürülür.⁵⁵

Bu olaydan sonra Türgişler arasında taht mücadelesi başlar. 128/747 senesinde Yedisu yerine Altay ile Tarbagatay'dan Sarı Türgişler ve Kara Türgişler olmak üzere ikili teşkilat halinde yaşayan Karluklar, Türgiş hâkimiyetine son vermiştir.

Batı Türk ve Türgiş Devletleri yıkılsa da onların ordu yapısını, sosyal yaşamını ve kültürünü daha sonra kurulan diğer Türk Devletleri devam ettirmişlerdir. Batı Türk Devletinin yerine göçebe ve yarı göçebe Türk boyları şimdiki Kazakistan sınırında güçlü üç devlet kurdular. Yedisu'da Karluk Devleti, Siriderya'nın orta ve alt kısmı ve Aral bölgesinde Oğuz Devleti, Güney, Doğu ve Orta Kazakistan'da Kimek Devleti kurulmuştur.⁵⁶ İlk Orta

⁵² Geniş bilgi için bkz. Salman, Hüseyin, "Türgişler", Türkler, Ankara, 2002, II, 412-420.

⁵³ Baypakov-Komekov-Piçulina, a. g. e, s. 5.

⁵⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, s. 20-21; Joldasbaev, C; Sadıkov, T, *Orta Gasırdadı Kazakistan Tarihi*, Almatı, 2007, s. 16.

⁵⁵ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930, s. 71; Baypakov-Komekov-Piçulina, a. g. e, s. 7.

⁵⁶ Zeyneş, a. g. e, s. 24.

yüzyıllarda, Otrar bölgesi Türk, Batı Türk (Göktürk) ve Türgiş Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunmuştu.⁵⁷ Bu durum daha sonra yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ispatlanmıştır.

3. Karluklar

VIII. yy.da Türgiş hakanlığının kendi içindeki kavgalarından yararlanan, Karluklar hükümet idaresini ele geçirdi. Onlar Yedisu'dan başka topraklarda yaşayan Karluk halklarını da hükümdarlığı altına almıştır. VIII-X. yüzyıllar arasında Karluk boyları, Kazakistan'ın uçsuz bucaksız topraklarının, Congar Alatavidan Sirideryanın orta kısmına ve Tanrı Dağlarından Otrar'a kadarki geniş toprakları hâkimiyetleri altına almıştır. Karluk topraklarının batısından doğusuna kadar yolculuk 30 gün sürmekteydi. Karluklara Yedisu ile Güney Kazakistan'daki Tuhsi, Şıgıl, Azkişi, Turkeş, Halaj, Jaruk, Barışan, vb. yarı göçebe kabileler katılmıştır. Karluk liderleri Yabgu diye adlandırılmıştır, 225/840 senesinden sonra ise Kağan diye isimlendirilmiştir.⁵⁸

Türgiş hükümetinin zayıfladığı dönemde Karluklar, batıda İslâm ordularıyla karşı karşıya gelmişlerdir. Çin, bu sırada ilerleyen İslâm ordularını durdurmak için Batı seferine başlamıştı. Bütün Çin entrikalarına ve Müslüman olmamalarına rağmen Karluklar, İslâm ordularıyla birleşerek Çin ordusunu yenilgiye uğratmıştır.⁵⁹ Böylece, Güney Kazakistan'ın Karluk Kağanlığı'nın hâkimiyeti altında olan topraklara Arap hâkimiyeti yerleşmiştir. Güney Kazakistan halkları yavaş yavaş yeni dini kabul etmeye başlamış ve ilk Müslüman Türk topluluklarından biri de Karluklar olmuştur.

Karluklar daha sonra, Karahanlı Devleti'nin kuruluşunda rol oynamışlardır. Zaman zaman Karahanlı idaresine karşı da isyanlar çıkarmışlardır. Onların bu isyanları Orta Asya'da Kara Hitay hâkimiyetinin güçlenmesine sebep olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti zamanında Sultan Sencer, Karlukları itaat altına almak istemiş ve bu amaçla başlattığı sefer 535/1141 yılında Katvan'da yenilgi ile sonuçlanmıştır. Karluklar daha sonraları Hârizmşahlar ile Kara Hitaylar arasında anlaşmazlıklara sebep olmuş ve en sonunda da Moğol hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır.⁶⁰ Otrar, İsficâb, Taraz gibi şehirler huzursuz topraklar olmuştur.

⁵⁷ *Otrar Anseklpediya*, s. 23.

⁵⁸ Baypakov-Komekov-Piçulina, a. g. e, s. 10.

⁵⁹ Çetin, Osman, *Türk İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 5.

⁶⁰ Zeyneş, a. g. e, s. 25.

4. Oğuzlar

IX. yüzyılın başlarında Oğuzların liderleri Karluk ve Kimeklerle birleşerek Kangar-Peçeneklerini yıkarak Siriderya'nın alt kısmı ve Aral bölgesini işgal eder. Başta Oğuz grubu Yedisu'da toplanır. Daha sonra Batı'ya doğru ilerlemesi neticesinde Güney ve Batı Kazakistan topraklarındaki göçebe ve yarı göçebe halklarının birleşmesiyle sayıları artar. Oğuzların başta gelen işi hayvancılıktı. Köle alış verişi de ileri seviyede idi. X-XI. yüzyıllarda şehirler ile yerleşik hayat yaşama yerleri arasında Cent, Savran, Karnak, Sütkent, Otrar, Sığanak vb. bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud Oğuzlarda 21 boy olduğunu bildirmektedir.⁶¹

Oğuzların yurdu Hazarlar, Kimekler, Karluklar ve Bulgarlar ile çevrilmişti. İtil ırmağı Kimekler ile Oğuzlar arasında sınır idi. Cürcan, Fârâb, İsficâb şehirleri bütünüyle Müslümanlaştırılmıştı. İsficâb'dan Hârizm'e kadar olan yerler Oğuz topraklarının Güney hududunu teşkil ediyordu.⁶²

Oğuzlar puta tapmış ve Şamanizm'i de kabul etmişlerdir. Genel olarak İslâm dinini X. yüzyılda kabul etmişlerdir. Murtaza Bulutay bazı Oğuz kabilelerinin Hıristiyanlığı kabul ettiklerini de bildirmektedir.⁶³

XI. yüzyılın ilk yarısında Oğuz Devleti'nin halkı, ayaklanmalarla birlikte başka devletlerle olan savaşlardan çökmüş, sonunda Kıpçak boylarının darbesiyle de parçalanmıştır. Devlet yıkılınca Oğuzlar⁶⁴, İslâm dünyasına doğru göç etmeye başlamışlardır. Daha sonra da gittikleri yerlerde İran'da, Irak'ta, Azerbaycan'da arka arkaya büyük devletler kurmuşlardır. Yerinde kalanlar ise Kıpçaklarla karışıp gitmişlerdir.

5. Kıpçaklar

Kıpçakları Bizanslılar ve Latinler "Kumanos, Cumanus, Komani", Ruslar "Polovets Kıpçakı"(Ferganskiye), Almanlar ve diğer Batılı milletler "Falben, Valani, Pallidi", Ermeniler "Khartes", Macarlar "Kun" adlarıyla zikretmişlerdir. Bu adların ortak anlamı "sarı, sarımsı, solgun"dur. İslâm kaynaklarında "Kıbcâk, Kıbşâk, Kıpçak", Gürcü kaynaklarında "Kifşak, Hifşah" şekillerinde geçen kelimenin etimolojisi hakkında kesin bir sonuca varılamamıştır.

⁶¹ Baypakov-Komekov-Piçulina, a. g. e, s. 12. Kaşgarlı Mahmut'un 21 Oğuz boylarının listesi için bkz. Gündüz, Tufan, "Oğuzlar", Türkler, Ankara, 2002, II, 271.

⁶² Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1998, s. 154, 161.

⁶³ Bulutay, a. g. e, s. 82.

⁶⁴ Gündüz, Tufan, "Oğuzlar", Türkler, Ankara, 2002, II, 263-276.

Kıpçakların adının ilk defa geçtiği Rus yıllıklarında Türkmen, Peçenek ve Uzlarla aynı kavimden oldukları vurgulanmaktadır.⁶⁵

IX. yüzyılın başlarında eskiden Kimek, Kıpçak ve Kuman kabilelerinin mesken ettiği bölgelerde askeri-siyasî hâkimiyet Kıpçak hanlığının eline geçer. IX. yüzyılın II. çeyreğinde Kıpçaklar Siriderya'nın alt ve orta kısmından, Aral bölgesi ile Hazar bölgesinden Oğuz Yabgularını sıkıştırmaya başlarlar. Kıpçaklar eski Türk düsturlarını koruyarak, iki kanada ayrılır. Sağ kanat Jayık nehri boyundaki Saraycık şehrinin yerinde, sol kanat ise Sığanak şehrinde kurulmuştur. Kıpçaklar genellikle at beslemişlerdir. Yazılı belgelerde bazı durumu iyi olan Kıpçakların 10 bin kadar atı olduğu bildirilmektedir.⁶⁶ IX. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başlarında Cent, Yengikent, Siriderya'nın alt kısmındaki şehirler Kıpçaklara bağlı olmuştur. Bu şehirler için Kıpçaklar, Hârizmşahlarla birkaç kez savaşmışlardır. XII. yüzyılın ikinci yarısında Kıpçak asilzadelerinin Hârizmşahlarla münasebetler kurmalarıyla Kıpçaklar arasında da İslâm dini geniş çapta yayılmaya başlamıştır.⁶⁷ Ancak XII. yüzyılın sonuna kadar Kıpçak kabilelerinin bir bölümü İslâm dışı kalır. Cent ve Fârâb (Otrar) arasındaki topraklar XII. yüzyılın sonuna kadar Mecusi Kıpçakları diye adlandırılmıştır.⁶⁸ Hârizmşahların askeri güçleri Kanglı ve Kıpçaklardan meydana geliyordu. Hârizmşah Muhammed (596-616/1200-1220)'in hâkim olduğu bu memlekete XIII. yüzyılın başlarında Kıpçak şehri olan Sığanak bölgesi de girmeye başlamıştır. Bu bölgede mescit ve medreseler inşa edilmiştir. Hüsameddin el-Sıgnaki gibi bazı âlimler yetiştirilmiştir. İslâm dininin güçlenmesi Kazak topraklarında ilim ile yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına ve gelişmesine de tesir etmiştir.

II. Müslümanlar Tarafından Fethedilme Süreci

1. Otrar'ın Müslümanlarla İlk Temasları

Hız. Peygamber'in vefatının arkasından girişilen İslâmî fetih hareketleri ve kazanılan büyük zaferler sayesinde İslâm Devleti geniş alanlara yayılmıştır. O kadar ki, daha Hız. Peygamber'in ölümünden yarım yüzyıl bile geçmeden, Kaşgar önlerinden Atlas Okyanusu, hatta İspanya'daki Prene Dağlarına kadar yayılan bütün bu coğrafi bölgeler, İslâm Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Bu gelişmelerle birlikte İslâmîyet bu topraklarda yayılıp, zamanla bu

⁶⁵ Yücel, Mualla Yudu, "Kıpçaklar", DİA, Ankara, 2002, XXV, 420.

⁶⁶ Otrar Ansiklopediya, s. 24.

⁶⁷ Joldasbekov-Sadikov, a. g. e, s. 95.

⁶⁸ Baypakov-Komekov-Piçulina, a. g. e, s. 26.

geniş topraklarda yaşayan birçok millet ve kavimlerin yegâne ve müşterek dini ve kültürü haline gelmiştir.⁶⁹

Halife Hz. Ömer devrinde (12-23/634-644) girişilen İslâmi fetih hareketleri sayesinde, İslâm hâkimiyetinin doğu sınırları bu ilk hamlede Ceyhun nehrine kadar ulaşmış bulunuyordu. Ceyhun nehri ise genel tarihi seyri ve bitmek tükenmek bilmeyen milletler mücadelesinde Turânîlerle (Türkler), Âriler (İraniiler) arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiştir. Eski ve Orta Çağ boyunca Ceyhun Nehri'nin ilerisine İran, gerisine ve Türklerle meskûn olan geniş ülkelere ise Turan Yurdu deniliyordu.

Araplar, yüzyıllık Sâsânî Devletini Kadisiye 13/635⁷⁰, Celûlâ⁷¹ 15/637 ve Nihâvend⁷² 21/642 gibi birbiri ardından gelen büyük zaferlerle tarih sahnesinden silmiştir. Otrarlıların İslâm dini ve Müslümanlarla ilk temasları, Emevîler zamanında gerçekleşmiştir.

2. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Fetih Süreci

Arapça'da "açma, yol gösterme, hüküm verme, galibiyet ve zafere ulaştırma" anlamlarına gelen fetih terim olarak İslâm'da meşru görülen savaşlar hakkında cihad kelimesine benzer şekilde, Müslümanların gayri Müslimlerle gerçekleştirdikleri toprak mücadelelerini tarihte ve günümüzde bilinen diğer istilâ ve sömürü savaşlarından ayırmak amacıyla kullanılmıştır.⁷³

Türklerle Araplar arasında ilişkiler cahiliye dönemine kadar uzanır. Cahiliye devrinde Arap şiir ve darb-i mesellerinde Türklerden bahsedilmesi de bunu göstermektedir. Cahiliye devri Arap şairlerinden Nâbîğatü'z-Zübyânî, Hasan b. Hanzala, Şemmah b. Dırar şiirlerinde Türklerin cesaret ve kahramanlıklarını işlemişlerdir.

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine halife seçilen Hz. Ebû Bekir peygamberlik iddiasında bulunanlarla zekât vermek istemeyen kişilerin önderlik ettiği irtidat yani ridde dinden dönme olaylarını ve isyanları bastırdıktan sonra, Hz. Peygamber'in İslâm'ı yayma konusunda başlattığı stratejiyi sürdürmeye karar verdi ve yüzünü Arap Yarımadası'nın dışına çevirdi. Bu amaçla önce Sâsânî İmparatorluğunun hâkimiyeti altında bulunan Fırat nehrinin

⁶⁹ Kitapçı, *Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri*, Konya, 1996, s. 51.

⁷⁰ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, Konya, 2001, s. 274-277.

⁷¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 78-80.

⁷² *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 85-86.

⁷³ Fayda, Mustafa, "Fetih", DİA, İstanbul, 1995, XII, 467.

aşağı tarafındaki topraklara ordu sevketti. Yemâme’de bulunan Halid b. Velid’i Sâsânîlerle savaşmakla görevlendirdi.⁷⁴

Hız. Ebû Bekir’in vefatıyla yerine geçen Hız. Ömer devri (12-23/634-644) İslâm fetihleri açısından çok önemlidir. Irak, İran, Bizans ülkeleri, Mısır ve İskenderiye’nin fetihleri bu dönemlerde gerçekleşmiştir. 21/642 yılında kazanılan ve İslâm Tarihinde “Fethu’l-fütûh” (fetihlerin fethi) denilen Nihavend zaferinden sonra İran kapıları Müslümanlara açıldı. Abdullah b. Âmir’in öncü kuvvetler kumandanı Ahnef b. Kays Nişabur ve Serahs’ı fethettikten sonra Merv üzerine yürüdü. Son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd Ceyhun nehrinin kuzeyine geçerek Müslümanların takibinden kurtuldu. Topladığı kuvvetlerle Belh üzerine yürüdü ve şehri Müslümanlardan geri aldı. Mervürüz’a kadar ilerleyip Türk hakanından yardım istediye de Ahnef b. Kays’a yenilerek geri çekildi. Hız. Ömer önce Ahnef b. Kays’ın kazandığı zaferlerden duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ancak daha sonra muhtemelen Türk ordularıyla karşı karşıya gelecek Müslüman askerlerin kayıplar vermesinden endişe ederek “Keşke Horasan’a ordu göndermeseydim, keşke Horasan ile aramızda ateşten bir deniz olsaydı” demiş ve Ceyhun nehrini geçerek fetihlere devam etmek isteyen Ahnef’e “Sakin nehrin karşı tarafına geçmeyiniz, bulunduğunuz yerde kalınız” diye haber göndermiştir.⁷⁵ Hız. Osman’ın hilafetiyle birlikte İslâm ordularının İran içlerine doğru süratle ilerlediği görülmektedir. Bu dönemde İsfahan, Hemedan, Kirman, İrmîniye, Gürcistan, Dağıstan ve Azerbaycan, Arrân bölgesiyle Tiflis alınarak İran’ın fethi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Hız. Osman Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan’ın çeşitli şehirlerine askerî birlikler yerleştirdi. Öte yandan İran’a karşı yapılan seferler Bahreyn’den deniz yoluyla da sürdürüldü. Bu yolla İstahr’ın ardından bölgenin diğer şehirleri Müslümanların idaresine geçti ve Belûcistan’ın sahil bölgesine ulaşıldı. 30/651 yılına gelindiğinde bütün İran İslâm hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. Hicretin 31. yılının ortalarından sonra ise 31/652 bugünkü Afganistan sınırları içerisinde yer alan Belh, Herat. Bûşenc, Nişâbur. Tûs gibi önemli şehirlerden oluşan Horasan’ın fethi için ilk adımlar atıldı ve bu merkezler kısa sürede ele geçirilmiştir.⁷⁶

Râşid Halifelerin sonuncusu olan Hız. Ali döneminde ise sadece Hâris b. Mürre el-Abdî’nin 38/659 senesinde Sind bölgesine fetih amacıyla gittiği ve bir miktar ganimet, esir ele geçirildiği bilinmektedir.⁷⁷ Ondan başka hemen hemen hiçbir fetih hareketi olmamıştır.

⁷⁴ Özeydin, Abdülkerim, “*Türklerin İslâmiyeti Kabulü*”, Genel Türk Tarihi, Ankara, 2002, II, 617.

⁷⁵ Özeydin, “*Türklerin İslâmiyeti Kabulü*” II, 617-618.

⁷⁶ Fayda, Mustafa, “*Hulefâ-yi Râşidîn*”, DİA, İstanbul, 1995, XVIII, 328.

⁷⁷ Fayda, “*Hulefâ-yi Râşidîn*”, XVIII, 328-329.

3. Emevîler Döneminde Fetih Süreci

Hulefâ-yi Râşidîn dönemini 14 halifenin başa geçtiği Emevî hilâfeti takip etmiştir. İslâm tarihinde Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Hz. Hasan'dan halifeliği devralmasıyla başlayıp Mervan b. Muhammed'in öldürülmesine kadar geçen döneme Emevî Asrı adı verilir.⁷⁸ Bu devletin ömrü 91 sene 9 aydır.⁷⁹ Bu sırada İslâm Devletinin genişlemesi devam etmiş, birliği korunmuştur.

Sadece Emevî dönemi fetihlerinde değil, bütün İslâmî fetihler dikkate alındığında ırkî unsurların ve ekonomik sebeplerin belli derecede etkin olduğu inkâr edilemez. Ancak dikkatli bir inceleme yapıldığında Emevîler döneminde de diğer İslâm tarihi sürecinde olduğu gibi fetihleri etkileyen en önemli âmil, yine cihad düşüncesi yani İslâm'ın yayılması olmuştur. Bu inançla hareket eden Emevî halifelerinin pek çoğu bizzat hanedana mensup komutanlarla akıbeti belirsiz tehlikeli seferler düzenlemişlerdir. Bilhassa Hazarlar, Anadolu ve Ermenistan üzerine gerçekleştirilen askerî faaliyetlerde halifenin oğlu ve kardeşinin bulunduğu görülür. Bu bölgelerde İslâm dininin yayılması ve cihanşümul din haline gelmesinde Emevî halifelerinin katkısı ve hizmeti unutulmamalıdır. Daha da önemlisi sonraki İslâm tarihi sürecinde önemli roller üstlenecek ve Müslümanların hamisi haline gelecek Türkler, İslâm diniyle Emevîler sayesinde tanışmışlar, onların hâkimiyetleri döneminde İslâm dinine dâhil olmaya başlamışlardır. Emevîler dönemi Türk-Arap ilişkileri genelde düşmanlık ekseninde gerçekleşmişse de, bu münasebetlerin derinlerinde Türklerin İslâm ile buluşmasına zemin oluşturulduğu da inkâr edilemez.⁸⁰

Halife Velîd b. Abdülmelik Emevîlerin en kudretli halifelerinden birisi olduğu gibi, dünya tarihinin de kudretli şahsiyetlerinden birisiydi. O, bütün kumandan ve valilerine hâkim olmasını bilen muktedir bir hükümdar, tebaasını refah ve medeniyete ulaştırmaya çalışmış müstesna bir kişiydi. Velîd zamanında girilen fetihler, askerlik tarihinin parlak sayfalarını oluşturur. İslâm sahasında Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin ikinci yılında başlayarak, Hz. Ömer dönemi ve Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı senesinde devam ettikten sonra, ikinci merhalesi Muâviye zamanında sürdürülen büyük askerî harekât ve fetihler dalgasının üçüncü merhalesini, Velîd b. Abdülmelik dönemindeki askerî faaliyetler oluşturur.⁸¹

⁷⁸ Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi* (3), İstanbul, 2003, s. 7. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, XI, İstanbul, 1995, 87-104.

⁷⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 286.

⁸⁰ Apak, a. g. e, s. 10.

⁸¹ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 2007, s. 7.

Haccac b. Yusuf'un Irak umumî valiliğine tayin edilmesinden sonra, bu eyalete bağlı bölgelerdeki karışıklıklar bastırıldı ve yeniden fetihlere başlandı. Haccac gibi güçlü bir idarecinin bütün gayretlerine rağmen, ilk zamanlarda beklediği gibi başarılı sonuçlar alınmadı. Mühelleb b. Ebî Sufra'nın 82/702'de vefat etmesi üzerine yerine geçen oğlu Yezid, Fergana, Hârizm ve Badgîş'e karşı başarısız seferler yaptığı bilinmektedir. Haccac tarafından sevilmeyen ve kabileler arasındaki mücadeleleri körükleyen Yezid, uzun süre mevkiini koruyamadan azledilerek hapse atılmıştır.

Mâverâünnehr'in gerçek fatihi hiç şüphesiz Kuteybe b. Müslim'dir. 86/705 yılında Horasan valiliğine tayin edilen Kuteybe, Haccac'ın idarî sahadaki dehasını kendisinin ordu idaresindeki mahareti ile birleştirerek büyük çapta askerî harekâta girişmiştir. Horasanda iki tehlikeli sınır bölgesi vardı. Biri Toharistan, diğeri ise Maveraünnehir idi. Kuteybe ilk önce Toharistan bölgesini emniyet altına aldıktan sonra 87/706 yılında Buhârâ üzerine arkasından da Semerkant'a hareket ederek oraları fethetmiştir.⁸² Böylece bu bölgeler İslâm hâkimiyeti altına girmiş olur.

Semerkant'ın fethi ile Kuteybe'nin askerî faaliyetleri durmamış. Kuteybe nehri aşarak Buhârâ, Kiş, Nesev ve Hârizm halkına yirmi bin savaşçı gönderilmelerini şart koşmuştur. Onlar da onunla birlikte yola koyulmuş. Kuteybe onları Şâş'a göndererek, kendisi de Fergana'ya doğru gidip Hocende'ye ulaşmış. Hocende halkı toparlanarak birkaç defa karşısına çıktı. Her seferinde zafer Müslümanların oldu. Daha sonra Kuteybe Merv'e geri döndü.

Kuteybe b. Müslim Merv'e döndükten sonra Arap ordusunu yeniden güçlendirmek için Haccâc'dan yeni takviye güç istemiştir. Türkistan'daki fetih hareketlerini yakından takip eden Haccâc; Kuteybe'nin bu isteğini olumlu karşılamış ve ona, Irak'tan büyük bir takviye güç göndermiş, tekrar İç-Asya istikametinde Türk yurtlarını fethetmesini istemiştir. Bununla birlikte Haccâc'ın asıl hedefi Çin'in ele geçirilmesi, Arap-İslâm Devletinin doğu sınırlarının Büyük Okyanus sahillerine kadar genişletilmesi idi. Hatta Haccâc bunu daha da câzip bir hâle getirmek için "Çini fethedeni oraya vali tayin edeceğini" bildirmiştir. Bu ise, daha önce Indus bölgesini fethetmemiş olan Muhammed b. Kâsım ile Kuteybe b. Müslim arasında gizli bir rekabetin doğmasına sebep olmuştur.⁸³

Kaynaklara baktığımızda Otrar fethinin nasıl gerçekleştiğine dair detaylı bilgi olmasa bile hangi senede olduğuna dair bilgilere karşılaşmaktayız. Kuteybe b. Müslim komutanlığında Müslüman askerler 95/714 senesinde Şâş (Taşkent) ve Otrar'ı (Fârâb) kendi

⁸² Arın, E, "705 Jıl Araptardın Ontustik Kazakistandı Caulap Alunun Bastaluu", Kazaktar, Almatı, 1998, I, 41.

⁸³ Kitapçı, Zekeriya, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, İstanbul, 2000, s. 116-117.

hâkimiyeti altına alıyorlar.⁸⁴ Orta Asya'daki Arap fetihlerine karşı Türgişlerin Sakal ve Sulu gibi hakanları mücadele ettiler. Sakal Kağan devrinde Kağanlık çok zor durumdaydı. Çünkü ona batıda Soğdlar ile Araplar, güneyde Tang İmparatoru, doğuda ise Doğu Türk Kağanlığı tehlike olarak durmaktaydı. Bununla birlikte Kara Türgişler ile Sarı Türgişler arasında taht mücadelesi başlamıştı. Doğu Türkler Kağanı Kapağan 92/711 senesinde Boluşu nehri kıyısındaki (Congar) muharebede Türgişleri çok zor durumda bıraktılar. Doğu Türk askerleri batıya doğru ilerleyerek Siriderya'ya ulaşırlar. O anda Araplara karşı Semerkant halkı ve Orta Asya Türklerinin kağanı baş kaldırıyorlar. Ama Kuteybe b. Müslim zamanında ulaşarak Müslüman askerlerini parçalanmaktan kurtarıyor. 93-94/712-713 senesinde Türkler ile Soğdlar, Şaş (Taşkent) halkı ile Ferganalılar birleşerek Araplara karşı mücadeleye giriştiler. Bu duruma cevap olarak Kuteybe b. Müslim Fergana ve Şaş'a asker gönderiyor. Maverâünnehir Arapların hâkimiyeti altına giriyor. Otrar Ansiklopedisinde Hârizmi ilim adamı Ebû Reyhân el-Bîrûnî (v. 452/1061)'nin "Otken bundardın eskertkişteri" adlı kitabını tercüme eden C. Şaken: "Kuteybe b. Müslim her türlü üslûpla eskinin hepsini dağıttı, yok etti. Hârizmlilerin yazı sistemini, kitaplarını ateşe verdi, din adamlarını, menkıbe bilen insanların, ilim adamlarının hepsini yok etti. Hârizmlilerin İslâm'a kadarki bütün tarihi yerle bir oldu, onu şimdi hiç kimse bilmiyor"⁸⁵ diye yazmaktadır. Sonra Maverâünnehir'de yeni medeniyet, yani İslâm medeniyeti yayılmaya başlamıştır.

Bunlarla birlikte Serikbay Köşim'in ifadesine göre İbrahim Kunanbayulı'nın "Biraz söz Kazaktın tubi kaidan şikkandığı turalı" adlı makalesinde şöyle bir değerlendirme yapılmıştır; "O devirlerde Araplardan Orta Asya'ya İslâm Dinini yaymak (öğretmek) için çok askerle gelerek, halkı yeni dinle tanıştırmak, Kuteybe adlı kişi Kaşgar'a kadar gelerek, halkı İslâm'a çağırırken, bunlar da (Oigırlar) Müslüman olduk" diye Kuteybe'nin yaptığı emeklerini hayırla anarken, onun edebi eserler külliyyatını derleyen Sovyetler devrinin yazarları kitabın son kısımlarındaki açıklamalarda Kuteybe hakkında şöyle: "Kuteybe b. Müslim VIII. yüzyılın başlarında Orta Asya ile Doğu Türkistan'ı istilâ eden Arap istilâcılarının kumandanıdır. O kendi hâkimiyetinin eli altına aldığı yerlerde dinini zorla kabul ettirdi ve oralarda yaşayan halkların yazı sistemlerini, bilimini, medeniyetini yok etti"⁸⁶ demektedir.

Bu, Orta Asya'ya amaçları Hak Dini İslâm'ı yaymak için gelen Kuteybe b. Müslim'e yapılan iftiradan başka bir şey değildir. İslâm medreselerinde dinini öğrenen ve ondan terbiye

⁸⁴ Suleymen, C, "Araplardan Ortalık Aziyaga Corıktarı", Kazakistan Ulttuk Ansiklopediyası, Almatı, 1974, I, 405-406.

⁸⁵ Otrar Ansiklopediya, s. 21.

⁸⁶ Köşim, Serikbay, *Abay Şığarmalarının Eki Tomdık Tolık Jinagı*, Almatı, 1995, s. 370.

gören İbrahim makalesindeki “İslâm Dinini yaymak için gelenler”, “İslâm’la tanıştırmak” diyen cümlelerin yerine, Sovyet mektebi ve onun yetiştirdiği insanlar “Arap istilâcıları”, “güçle yaymak”, “yok etmek” gibi cümleleri kullanması, iki yüzyıldaki nesillerin, aydın insanların ne kadar da bir birinden uzaklara gittiğini görmekteyiz.

Adı geçen eserdeki Kuteybe’yi karalayan yazarlar Cengiz Han hakkında ise, “Cengiz Han (v. 624/1227) gerçek ismi Timuçin Yesügey oğlu, Moğol kabilesinden çıkan ünlü memleket emektarı, ismi bütün dünyaya yayılan kahraman komutan”⁸⁷ diye yazmaktadır.

İkisini karşılaştırdığımız zaman, İslâm Dinini Orta Asya bölgesine getiren, yaymaya çalışan komutan “zorla yayan”, “yok edici” diye zalim birisi olarak gösterilirken, asıl yok edici olan Cengiz Han “ünlü memleket emektarı” nasıl olacak?. Bu ifadelerin Kazak halkının övgüsüne layık olan meşhur İbrahim Kunanbayulı’nın (1845-1904) kitabına kasten yazıldığını bilmekteyiz.⁸⁸

Kaynaklardaki bilgilerde değişiklik yapma olayı daha öncelerden başlamıştır. İslâm tarihinde bazı konular, muayyen tesirler altında kaleme alınmış, bazı İslâm devletlerini veya şahsiyetlerini lekeleyen sapmalar olmuştur. Bu sapmalar, daha sonra seleften halefe geçe geçe bir gerçek niteliği kazanmıştır. Nitekim İslâm edebiyatında bu durumu yansıtan, “Bir şeyin şuyuuu vukuundan beterdir” vecizesi ortaya çıkmıştır. İslâm tarihinin yazılması, müsteşriklerin eline geçtikten sonra Müslümanların bu konularda yazdıkları yanlışlarla dolu kitapları müsteşrikler Müslümanları küçük düşürmek için sonuna kadar istismar etmişlerdir.⁸⁹

Hatırımızda olması gerekenlerden birisi de şudur: Kuteybe b. Müslim’in fetihlerine baktığımızda ilk önce savaşmayı vergiye bağlayarak sulh yapılmıştır. Savaş kaçınılmaz olduğu sıralarda elbette olmuştur. Bu savaşlarda insanların öldüğü de tarihi bir gerçektir. Örnek olarak Kuteybe’nin 92/711 yılının kışında hazırlık yaparak Semerkant’a yola çıktığı ve kardeşi Abdurrahman’ı Hurrazâd üzerine göndererek sonuçta Türklerden 4000 kişiyi öldürerek insanlık ve İslâm dışı hareketlerde bulunmuştur.⁹⁰ Böyle durumlar her yerde ve her zaman meydana gelmiş değildir. İslâm’da fetihlerin amacı ve usulü vardır. Elbette fetihlerin

⁸⁷ Köşim, a. g. e, s. 366.

⁸⁸ Bulutay, a. g. e, s. 225. Nitekim Kazakistan’a tez amaçlı yazın gittiğimde şöyle bir olayla karşılaşmıştım. Eski Rus okullarında yetişen kendisi tıp uzmanı yaşı da yetmişin üzerinde olan bir zat İslâm tarihindeki fetihleri toprak kazanma ve dünyevi bir takım menfaatler için yapıldığını söylemektedir. Bunun yanında beni şaşırtan bir durum Hz. Peygamber (s. a. v.)’in bir parti kurduğunu ve Raşit halifelerin de bu partinin devamını sürdürdüklerini savunmasıdır. Kuteybe b. Müslim gibi İslâm fetihçilerinin amaçlarının dini öğretmek değil sadece toprak kazanmak ve genişletmek gibi art niyetli olduklarını da söylemektedir. Ben de kendimi tanıtarak İslâm fetihlerinin böyle bir amaçla yapılmadığını kendisinin okuduğu kitap vb. şeylerin değiştirilerek yazıldığını mümkün olabileceğini söyledim. Hakikaten yukarıda adı geçen İbrahim Kunanbayulı’nın eseri de buna bir delildir.

⁸⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, 64.

⁹⁰ Yıldız, a. g. e, s. 17.

tümünün art niyet olmadığı yani toprak genişletmek gibi bir amaçla yapılmadığı bir gerçektir. Bununla birlikte Emevîler dönemine baktığımızda Emevî idarecilerinin, özellikle de Horasan'a gönderilen Emevî valilerinin tutumlarının önemli rolü vardır. Çünkü bu devir idarecileri genelde İslâm'ı cihanşümul bir din haline getirme idealinden oldukça uzaklaşmışlardır. Türk bölgelerine yapılan akınların başta gelen sebebi ganimet elde etmektir. Türk toprakları “*halifenin çiftliği*” olarak telakki ediliyordu ve daha fazla gelir temini hedefleniyordu. Bu hedef o derece öncelikli idi ki, Müslümanlığı kabul edenlerden de gayri Müslimlerden alınan haraç ve cizyenin tahsiline devam edilebiliyordu. Nitekim bu husus 101/720'de Horasan'a vali olarak gönderilmiş olan Said b. Hâris'in, bir Türk isyanını bastırdıktan sonra bozulan Türkleri takip etmek isteyen Araplara karşı söylediği şu sözlerde çok açık bir biçimde görülmektedir: “Sakin onları takip etmeyiniz. Onlar mü'minlerin emirinin vergi kaynağıdır. Onların katledilmeleri verginin kaybolması demektir”.⁹¹

Emevîler döneminde adli işlerin yürütülmesi hususunda bir geleneğe göre adaletle ilgili işlerin düzeltilmesi ancak Arap olan bir kadı ile mümkündü. Emevî valilerinin mevâlîye karşı olan sosyal, siyâsî ve mâlî uygulamaları oldukça kötüydü. Bazı istisnalar dışında Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar valilerin mevâlîye karşı hoş olmayan davranışlarda bulunmuşlardır. Gayrı-i Müslimlerin İslâm'a girmelerinin artması sonucu cizye vergisi yükseltilmiştir. Bunun üzerine mevâlîden büyük gruplar Müslüman olup cizyeden kurtulmayı hedeflemişlerdi. Köyleri terk edip şehirlere yerleşmişlerdi. Arazilerin ihmâlî neticesinde hazineye giren gelirler azalmaya başlamıştır. Örnek olarak söyleyecek olursak Abdülmelik b. Mervân döneminde (65-86/685-705) Irak genel valisi olan Haccâc b. Yusuf, mâlî kriz ortaya çıkınca yeni Müslüman olan mevâlîden cizye almaya başladı ve onların köylerine dönmelerine şart koşmuştur. İşte bu durum Ömer b. Abdülaziz dönemine (99-101/717-720) kadar devam etmiştir. Yine Arapların mevâlîyi tahkir edici bazı sözleri onları kızdırıyorlardı. Meselâ şu sözler de bir örnektir: “Namazı ancak üç şey bozar: Eşek, köpek ve Mevlâ”.⁹² Bu durumlar da bir taraftan Türklerin İslâm'ı çabuk kabullenmemelerine bir neden olarak da söylenebilir.

Yeri gelmişken İslâmiyet'in Türkler arasında nasıl yayıldığı ve İslâm'ı nasıl benimsedikleriyle ilgili kısaca bilgi vermeye çalışalım. Bir kısım araştırmacılar İslâm'ın Türkler arasında çok kısa zamanda, hiçbir mukavemet görmeksizin kabul edildiğini ifade etmektedir. Onlara göre bu kolay kabulün arkasında yatan sebep, eski Türk inançlarıyla, İslâm

⁹¹ Yazıcı, a. g. e, s. 57.

⁹² Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s. 212-213; Arap-Mevali ilişkisi hakkında bkz. Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevali İlişkisi*, İstanbul, 1996.

arasındaki yakınlıktır. Nesimi Yazıcı'ya göre böyle bir görüşe katılma imkânı bulunmamaktadır. Çünkü İslâm Türkler arasında hızla yayılmadığı gibi, o günün şartlarında yayılması mümkün değildir. Bir defa şunu unutmamak gerekir ki, İslâm Türklerin tamamına aynı zamanda eksiksiz bir paket program gibi tebliğ edilmiş değildir. Bu sebeple Türklerin bir kısmı İslâm'la muhatap olduğunda, diğer bazı Türk topluluklarının böyle bir dinden haberdar olmaları için, aradan uzun zaman dilimlerinin geçmesi gerekiyordu. Ayrıca inançlar arasındaki yakınlığın dinlerin değiştirilmesinde değil, ancak yeni kabul edilen dine kolay uyabilmede etkili olabileceği unutulmamalıdır. Bununla birlikte Türkler, uzunca bir zaman içerisinde ve fakat istisna denilebilecek küçük topluluklar hariç, bu dini bir millet bütünü olarak kabul etmek başarısını göstermiş bulunmaktadır.⁹³

Türklerin İslâm'ı kabulü konusunda ortaya konan diğer bir görüş ise, silah zoru meselesidir. Tabîî olarak bu düşünce de, konuyu izahtan uzaktır. Fikirler ve inançlar silah zoruyla değil, ikna ve gönülden tasdikle değişebilir. Silah zoru, en nihayet bazı fikirlerin bir süre için, gizlenmesinden fazla bir etkiye sahip değildir. Yoksa Mısır kapılarına kadar, bütün İslâm dünyasını boydan boya ezen Moğolların, bir süre sonra İslâmiyet'i benimsemiş olmaları nasıl izah edilebilir. İslâm'ın yayılmasında fetihlerin rolünü abartmamak gerektiği gibi, bütün Müslümanların yaşadığı bölgelerin çok önemli bir kısmına İslâm adına hareket eden silahlı güçlerin ayak basmadıkları da kesindir. Bilindiği gibi Maveraünnehir İslâm öncesinden beri Türklerin yaşadıkları bölgelerden biridir. Bu bölgede, özellikle Emevîler döneminde, İslâm Devleti'ne yeni topraklar kazandırma hedefine yönelik olarak savaşlar olmuştur. Vatanlarını koruma yolunda Türkler de ellerinden geleni yapmışlardır. Fakat Türkler arasında İslâm'ın yayılması denildiğinde düşünülmesi gereken coğrafya çok daha geniştir ve buralarda ilişkiler silahlı değil, barışçı münasebetlerdir, İslâm'ın kabulünde etkili olanlar da bunlardır.⁹⁴

Asıl konumuza gelecek olursak Kuteybe 95/714'de İsficâb'a sefer düzenler Türgişler Ferganalı ve Şaşlılarla birleşerek 104/723 senesinde Arapları yenerler Araplar erliği ve kahramanlığı sebebiyle Sulu Kağana (Suzegen) Ebû Muzahim adını vermiştir. 113/732'de sonlarında Araplar Türgişleri yenerek Buhârâ'ya girmiştir. 129/747'de Yedisu'ya Altay ile Tarbagatay'dan Karluklar gelerek yerleşirler. Araplarla mücadelede yorgun düşen Türgişler Karluklara karşı duramamıştır.⁹⁵

Bu durumu fırsat bilen Çinliler, 129/747 yılında büyük bir ordu ile Batı'ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Ancak Çin'in sert tutumu ve bilhassa Taşkent Beyi Bagatur Tudun'un

⁹³ Yazıcı, a. g. e, s. 55.

⁹⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 335-357.

⁹⁵ *Otrar Ansiklopediya*, s. 21.

öldürülmesi bu seferde Türkleri Abbâsîlerin Horasan valisi Ebû Müslim'den yardım istemeğe sevk etmiştir. Ebû Müslim yardım teklifini derhal kabul ederek Ziyâd b. Salih kumandasında bir orduyu Çin kuvvetlerine karşı göndermiştir. Türk-Müslüman müttefik kuvvetleri 133/751 yılında Talas suyu kenarında bugünkü Alma-ata yakınında Çin kuvvetleri ile karşılaşmış; Temmuz 133/751'de beş gün devam eden çetin savaşta Çinliler, elli bin ölü ve yirmi bin esir vererek yenilgiye uğramışlardır.⁹⁶

Talas Meydan Muharebesinin zaferle neticelenmesi; Türk, Çin, İslâm ve dünya tarihiyle medeniyetinde çok önemli tesirler bıraktı. Çinliler Talas yenilgisinden sonra XX. yüzyıla kadar, Tanrı Dağları (Tiyenşan) batısına geçemediler. Bu şekilde Batı Türkistan, Çin tehlikesinden kurtulmuştur.

Karluklar Talas galibiyetinden on beş yıl sonra, 148/766 tarihinde, Tanrı Dağları batısında ve Çu Irmağı boylarında müstakil Türk devleti kurdular. Türkistan'daki Kamlık (Şamanlık), Buda ve Mani dinlerindeki yerli ve göçebe Türklerle Müslümanlar arasında serbest ticaret, dostluk ve iyi münasebetler başladı. Türkler, Müslümanlarla tanışıp, İslâm Dinini yakından tanıma imkânına kavuştular. İslâm Dininin üstün esasları, mütekâmil hâli, buralardaki Türklerin İslâmiyet'i benimsemelerine sebep oldu. Orta Asya'da, binlerce Türk İslâm medeniyet dairesine girdi.

Müslümanlar Orta Asya'daki halkların hayat şartlarında büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Onların yerli halklarla içli dışlı münasebetler kurması neticesinde şehir medeniyeti gelişerek, uluslar arası alışveriş ticaret artmıştır. İpek Yolu üzerindeki ilişkiler canlanmıştır. VIII. yüzyıldan başlayarak Orta Asya ile Kazakistan'ın güney bölgesinde Ribatlar inşa edilmeye başlamıştır. Bu Ribatlar daha sonra büyük şehirlere dönüşmüştür. Şehir halkının İslâm Dinini çokça kabullenmesi üzerine câmi, mescitler inşa edilmeye başlamıştır. Müslümanlar kendileriyle birlikte medeniyet ile ilimlerini birlikte getirmiştir. Daha sonra bu ilimlerin meyvesi olarak Kazak bölgesinden Ebû Nasr el-Fârâbî gibi büyük ilim adamları yetişmiştir.⁹⁷

Müslümanlarla Türkler arasında münasebetler hızla devam etmiştir. Arapların Türklere kazandırdıklarına karşılık Türkler de kâğıt yapmasını Araplara öğretmiştir. Semerkant'daki imalathânelerde yapılan ipekten kâğıtlar, Orta Doğu ve Akdeniz'e yayıldı.

⁹⁶ Çetin, a.g.e., s. 5. Ayrıca Talas savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Taşağıl, Ahmet, "Talas Savaşı", DİA, İstanbul, 2010, XXXIX, 501.

⁹⁷ Suleymen, a. g. md., I, 406.

Müslüman Araplar, hâkimiyetlerindeki bölgelerden öğrendikleri kâğıdı imal ederek ⁹⁸ medeniyetin bütün dünyada hızla yayılmasına hizmet ettiler.

Yukarıda söylediğimiz gibi Otrar şehri Kuteybe b. Müslim tarafından 94/714 senesinde fethedilmiş ve bu sebeple de Talas Savaşı'ndan önce de çok sayıda Türkün Müslümanlığı kabul ettiklerini de söyleyebiliriz. Talas Savaşı'nın tarihi önemi, Orta Asya'da İslâm Dininin köklü bir şekilde yayılması ve Çin tehlikesinin durdurulmasıdır.

4. Abbâsîler Döneminde Otrar

İslâm dünyasında Emevîlerin yerine Abbâsîlerin yönetimi ele geçirmesiyle idarî, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikler olmuş, Abbâsîlerin iktidara geldikleri 132/750 yılı, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Abbâsîlerin iktidara gelmesi, Emevî idaresinden memnun olmayan grupların lider kadrolarının temsil ettiği ve öncülüğünü yaptığı yoğun bir propaganda ve teşkilâtlanan büyük bir kitlenin faaliyeti neticesinde mümkün olmuştur. Emevî halifelerinin bir yüzyıl kadar devam eden idarelerinde benimsedikleri siyasî görüşler ve yaptıkları uygulamalar, geniş bir sahaya yayılmış bulunan İslâm toplumu içinde çeşitli gayri memnun unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevî hanedanının yıkılmasına yol açmıştır.⁹⁹ 508 yıllık Abbâsî hilâfeti döneminde 37 halife, hilâfet makamına geçmiştir.

Her devlet kurulur, gelişir, bir süre duraklama dönemini sürdürür ve nihayet yıkılır. Bağdat Abbâsî Hilâfetini de bu açıdan değerlendirdiğimizde, şöyle bir kronoloji ile karşılaşırız. Abbâsî Hilâfeti, gerçek kurucusu sayılabilecek olan ikinci halife Mansur (136-158/754-775)'un ona temin ettiği sağlam temeller üzerinde çok kısa sürede gücünün zirvesine ulaşmıştır.¹⁰⁰ Abbâsî devrinde fetih amaçlı savaflara pek az rastlanmaktadır. Yeni hanedan zaten çok genişlemiş olan sınırları daha da genişletmek yerine, içerde refahı sağlama yoluna gitmiştir ve bunda da oldukça başarılı olmuştur. Bununla birlikte bazı bölgelere gazalar düzenlendiği bilinmektedir.

Türgişlerden sonra VIII-X. yüzyıllarda Karluk kabileleri Siriderya'nın orta kısımlarından Otrar bölgesine kadarki bölgelere yerleşmeye başlamış ve o topraklarda konargöçer hayat yaşamıştır. Karluklar Batı'da Maveraünnehir'deki Arap askerleriyle mücadeleye girişmişler ve IX. yüzyılın başlarında Araplara karşı yapılan her türlü mücadeleye

⁹⁸ Yazıcı, a. g. e, s. 37-38.

⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, İstanbul, 1988, I, 31-48.

¹⁰⁰ Yazıcı, a. g. e, s. 14.

ellerinden geldiği kadar yardım etmişlerdir. 194/810 senesinde Araplar'ın Kulan şehrine kadar seferler düzenledikleri görünmektedir. 196/812 senesinde Arap askerleri Otrar'a sefer düzenleyerek, Karluklara karşı zafer kazanıyor. Karluk yabgusu Kimek devletine kaçıyor. 225/840 senesinde Semerkant valisi o zaman İslâm dinini kabul etmeyen Türklere karşı fetih savaşını başlatıyor ve İsficâb'ı egemenliğine almıştır. IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başlarında Güney Kazakistan ile Yedisu'da İslâm dini yayılmaya başlamıştır. Güney Kazakistan halkları yavaş yavaş yeni dini kabul etmeye başlamış ve. Güney Kazakistan'ın Karluk Kağanlığının hâkimiyeti altında olan bazı topraklara Arap hâkimiyeti yerleşmiştir.¹⁰¹ Ama atalarını puta taparken gören son nesil arasında yeni din İslâm kolay kolay benimsenemedi. Halk arasında İslâm'a kadarki inanç (Maniheizm, Budizm'in de olması mümkün) koruna gelmiştir.

Nitekim İslâm, şehir halkı tarafından benimsendikten sonra câmi, medrese gibi dini kurumlar inşa edilmeye başlamıştır. Üst çatısı ağaç sütunlarla desteklenen bunun gibi ilk câminin kalıntısını arkeologların Keder şehrinin yerinde bulması İslâm dininin güzel sembollerinin inşasının hangi devirde Otrar bölgesinde yapılmaya başladığı hakkında önemli bilgiler olarak değerlendirilebilir.

Üzerinde durulması gerekli olan noktalardan biri de, o zamandan itibaren şehir dışında Müslüman mezarlarının bulunmasıdır. Nitekim Otrar'da sonradan halk arasında "Otrar'da otuz bab¹⁰², Türkistan'da tumen bab, Sayramda sansız bab, en büyüğü Arıstanbab" (Baba Arslan) diye övülen İslâm'ı anlatan, bütün Müslüman kavimlerine meşhur Ahmed Yesevî'nin hocası Baba Arslan buraya defnedilmiştir.

Pişmemiş tuğladan yapılan kubbeli mezarlar XX. yüzyılın ortalarına kadar koruna gelmişti. Baba Arslan'ın XII. yüzyılda inşa edilip, Timur zamanında tekrar yenilenen kubbesi, bize kadar ulaşmamıştır. Sadece 1324/1907 yılında Müslümanların paralarıyla eski yapının yerine yeniden türbe-câmi yapılmıştır¹⁰³

Abbâsî hilâfesi Mu'tasım, kendi devrindeki Türklere hoş görüyle yaklaşarak onları ordusuna almıştır. Mu'tasım'ın devrindeki Türklere karşı sevgisi ve ordusu hakkındaki bilgilere göre, Mu'tasım Türkleri toplamayı seviyordu ve onları birlikleri arasına alıyordu. Böylece onlardan dört bin kişi topladı. Bunlara ipekli ve işlemeli elbiseler giydiriyor ve sırmalı kemerler bağlatıyordu. Türkleri ordusunun diğer kısımlarından bu uniformaları ile ayırıyordu. Horasan, bilhassa Fergana ve Uşrusana ahalisinden kimseleri teçhiz ederek ordusuna aldı. Bu Türklerden az bir zaman içinde büyük bir ordu teşkil edildi.

¹⁰¹ *Otrar. Ansiklopediya*, s. 23.

¹⁰² Bab, Kapı anlamındaki kelimedir. Otuz bab demek Otrar'da otuz "Baba Arslan" gibi otuz tane İslâm'ı anlatan büyük zatların olmasıdır.

¹⁰³ Nuskabay, a. g. e, s. 6.

Mu'tasım'ın, 220/835 yılından itibaren Türkleri toplamakla meşgul olduğu, Semerkant, Fergana ve diğer yerlere onları toplamak için adam gönderdiği, Türklere bol para verdiği, ipekli elbiseler ve sırmalı kemerler giydirdiği, onları toplamak için çok gayret sarfettiği ve böylece Türklerin sayısının sekiz bine ulaştığı bilinmektedir.¹⁰⁴

Diğer taraftan Abbâsîler dönemine baktığımız zaman Abbâsî Halifesi ile Hârizmşahlar arasında ihtilaf olduğu bilinmektedir. Halife ile Hârizmşah ihtilafını daha sonra ele aldığımız için burada temas etmeyeceğiz.

Ayrıca İslâmiyet'in esaslı olarak Fârâb'a (Otrar) ne zaman geldiği sorusu akla gelmektedir. Bu duruma cevap olarak İslâm Ansiklopedisi'nde şu bilgilerle karşılaşmaktayız: "121/739'da Şaş (Taşkent) havalisi emiri, halifenin valisi Nasır b. Seyyâr'ın talebi üzerine, kendisi iltica etmiş bulunan Haris b. Surayc'i topraklarından çıkarıp, Fârâb'a göndermeğe mecbur kalmıştır. İslâmiyet'in Fârâb'a esaslı bir surette girmesi ancak 224-225/839-840'te, Nuh b. Esed tarafından, İsficâb'ın itaat altına alınmasından sonra vuku bulmuştur."¹⁰⁵ Otrar, İsficâb, Taraz gibi şehirler Arap tarihçilerinin yazdıkları gibi, Araplar için de huzursuz topraklar olmuştur.

Bilindiği gibi Türk ülkelerinin tamamının, hiçbir zaman Müslüman ordularınca fetih edilmediğini biliyoruz. Göçebe kabileler özellikle daha sonra Kazak olarak ortaya çıkan halklar, savaş alanlarında yenilmişler ve bununla birlikte sadece kendilerinin eski dini inançları olan Gök Tanrısına, güneş, put, ateşe tapma geleneklerine devam etmişler yada İslâm'la birlikte adı geçen eski inançlarını da sürdürmüşlerdir. Orta Asya'da İslâmiyet'in yayılması Râşid halifeler başta olmak üzere sahabenin fetih hareketleri ile onların nesillerinin İslâm'a davet metotları ile vaaz, nasihatleriyle bağlantılıdır. Silahlı ilişkilerin olmadığı geniş Türk yurtlarına İslâmiyet, karşılıklı ticarî ilişkiler ve daha sonra ortaya çıkan İslâm sûfileriyle, dervişlerinin çabaları sayesinde ulaştırılmıştır.

Sahabe neslinin İslâm'la yeni şereflenecek olan Orta Asya halkları üzerinde oldukça etkili olmuştur. Onların sayesinde yerli halklar arasından dindar ve daha sonraları İslâmiyet'i yaymaya çalışacak kişiler çıkmıştır. Bu arada Hoca Ahmed Yesevî'nin¹⁰⁶ o topraklarda yaşayan halklara İslâmiyet'i götürmedeki rolü tarihen sabittir.

Nitekim Kazak halkının arasında günümüzde bile "Hoca" diye bilinen kabile vardır. Kazak halkı bu Hocalara Kazakistan'a İslâm Dini'ni yaymaya ve öğretmeye çalışan sahabe neslinin torunları olarak bakar ve onlara karşı hürmetleri sonsuzdur.

¹⁰⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, III, 351.

¹⁰⁵ Barthold, V.V., "Fârâb", İA, İstanbul, 1977, IV, 450-451.

¹⁰⁶ Hoca Ahmed Yesevî hakkında bkz. Eraslan, Kemal, "Ahmed Yesevî", DİA, İstanbul, 1989, II, 159-161.

Otrar bölgesine Karluklardan sonra Oğuz ve Kıpçaklar gelmeye başlar ve Kıpçakların hâkimiyeti altında olan Sığanak şehrinin bölgesi yavaş yavaş Hârizmşahlar Devleti'nin hâkimiyeti altına geçmiştir. Daha sonra Otrar şehri Hârizmşahlar Devleti'nin sınırları içerisinde kalmıştır.

III. Otrar'ın Moğol Hâkimiyetine Geçişi

1. Hârizm Bölgesi ve Hârizmşahlar

Hârizm bir bölgenin adı olup, tarihte Cürânî'ye adı olarak bilinir ve halkına da Urgenç denilmiştir.¹⁰⁷ Hârizm, Amuderya'nın aşağı mecrasının her iki yanında bulunan topraklarda, XIII. yüzyıla kadar, dilini koruyarak yaşayan Doğu İran asıllı bir millete verilen isimdir. Diğer taraftan Hârizm, Batı Türkistan'ın ortasında; etrafında yer alan değişik kültürlerin bir araya geldiği, bir kavşak noktası ve önemli bir ticaret merkeziydi. Bu sebeple, bölge halkının gerek Moğollarla, gerekse Türklerle X. yüzyılda ticari ilişkiler şeklinde başlayan temasları, Hârizmşahlar tarihinde önemli bir yer işgal eder. Bunun yanında, Ceyhun nehrinin savunma açısından tabii bir kale halini aldığı bu bölge, kısa sürede bağımsız olabilecek kuvvetli hanedanlar eline geçebilecek bir özelliğe sahipti. Ancak, bölgenin geniş çöllerle çevrili oluşu, burada kurulan hanedanların hâkimiyetlerini genişletmelerini engelleyen en önemli coğrafi sebep olmuştur.¹⁰⁸

Hârizmşah tabîri İslâmiyet'ten önceki devirlerden beri buraya yerleşenler tarafından kullanılan bir unvandır. V. V. Barthold, tarih boyunca Hârizmşahları dört kısma ayırmıştır:¹⁰⁹

1. İslâmiyet'ten önce ortaya çıkan ve 995 tarihine kadar süren Hârizmşahlar (Afrigoğulları).

2. Me'mûnoğulları Hârizmşahları (995-1017).

3. Gazneli Sultan Mahmud'un 1017 tarihinde Hârizm'i zaptederek, buraya vali tayin ettiği Altuntaş ile başlayan Hârizmşahlar.

4. Anuştekinoğulları (son Hârizmşahlar) (1092-1229).

Müslümanlar bu bölgeye geldiklerinde "Hârizmşah" unvanına sahip hükümdarlarla karşılaşmışlar ve onları kendilerine bağladıktan sonra bölgeye Müslüman valiler göndermişlerdi. Bu valiler Kuzey Hârizm bölgesindeki Gürgenç (Ürgenç, Gürgânc, Cürcan) şehrinde oturuyorlardı. Hârizm, Abbâsîler zamanında Sâmanilerin eline geçti. Sâmaniler başlangıçta Hârizmşahlara dokunmamakla birlikte 996 yılında Me'mun'u Hârizm valisi tayin

¹⁰⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, Çev. Öztürk, Mürsel, Ankara, 1988, I, 171.

¹⁰⁸ Togan, Zeki Velidî, "Hârizm", İA, İstanbul, 1977, V, 241-242.

¹⁰⁹ Barthold, V.V., "Hârizmşâh", İA, İstanbul, 1977, V, 263-264.

ettiler. Me'mun Kât'ı zapt ederek Hârizmşahlar sülâlesine son verdi ve kendisini “Hârizmşah” ilân etti. Böylece yeni bir sülâle doğdu. 407/1017'de Gazneli Mahmud'un Hârizm'i istilâsı sırasında buraya Hârizmşah Ebu'l-Abbas Me'mun hâkim bulunuyordu. Sultan Mahmud Hârizm'i ele geçirince Altuntaş'ı buraya vali tayin etti. O da Hârizmşah unvanı ile bölgeyi yönetmeye başladı. Sonuçta başka bir Hârizmşahlar sülâlesi ortaya çıktı. Ancak bugün, Hârizmşahlar denilince akla gelen Kutbeddin Muhammed b. Anuş Tekin ile başlayan dördüncü Hârizmşahlar sülâlesi olduğu unutulmamalıdır.

434/1043'de Selçuklu Devleti Hârizm'i zapt edince bölge, Horasan eyaletine bağlandı ve Selçuklu Devleti valileri tarafından yöneltildi. Bu valilerden biri de Anuş Tekin idi. Anuş Tekin, Sultan Melikşah'ın sarayında hizmet etmiş Türk asıllı bir köleydi. Sarayda terbiye edilen bu köle zekâsı, bilgisi ve çalışkanlığı ile kısa zamanda tanındı ve Melikşah'ın “taştdar”ı oldu. Taştdarlık sarayın en yüksek makamlarındandı. Genellikle Selçuklu sarayında bu makamı işgal edenlere Hârizm iktâ olarak verildiği için Anuş Tekin Hârizm valisi tayin edildi. Kendisi merkezden ayrılmamış ve Hârizm'i nâibleri aracılığıyla yönetmiştir.¹¹⁰

Oğuz boylarından birisine mensup olan Anuş Tekin'in çocukları eğitim ve öğretimlerini Merv'de gerçekleştirdiler. Bu çocuklardan biri de Kutbeddin Muhammed idi. Kutbeddin Muhammed babasının 490/1097 veya 491/1098 yılında ölümünden sonra Sultan Berkyaruk tarafından Hârizm valiliğine atandı ve böylece Anuş Tekin'in oğlu Muhammed ile birlikte Hârizmşahlar devri başlamıştır. Kendisine “*Hârizmşah*” ve “*Meliki Hârizm*” unvanları verildi. Bu tayin, Horasan meliki, daha sonra Selçuklu Devleti Sultanı Sencer tarafından da onaylanmıştır.¹¹¹

Hârizmşah Kutbeddin Muhammed iyi tahsil görmüş, siyaset usullerini öğrenmiş, yetenekli ve adil bir idareci olup, ulema sınıfının hamisi olmuş idaresi altında yaşayan halkın hoşnutluğunu kazanmıştır.¹¹²

Sultan Sencer'in gücünü çok iyi bildiği için onunla daima dostane ilişkiler kurmuş ve kendisine her zaman bağlı kalmıştı. Yıllık vergi ve hediyelerini aksatmadan Sencer'e gönderdi. Bu arada sağlam bir yönetim kurmayı ve gücünü artırmayı ihmal etmedi. Hârizm'i maddi ve manevî bakımdan geliştirmeye çalıştı. Ticareti teşvik ederek ülkesini zenginleştirdi ve refahın artmasını sağladı. Adına yazılan bazı eserlerde “*Kutbe'd-dünya ve'd-din*”, “*Ebu'l-Feth*”, “*Muînü emîrî'l-mü'minîn*” gibi lakaplarla anılması onun kudret ve nüfuzunun gittikçe

¹¹⁰ Çetin, a. g. e, s, 54.

¹¹¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1966, X, 267-268.

¹¹² İbnü'l Esîr, a. g. e., X, 268.

arttığını göstermektedir. Emîr Mu'izzî'nin ona takdim etmiş olduğu bir kasîde, "Cemâle'd-din" lâkabını taşıdığını ve Sencer devrinde büyük bir itibar kazandığını anlatıyor.¹¹³

Kutbeddin Muhammed 521/1128'de ölünce Sultan Sencer, yerine Kutbeddin'in oğlu Kızıl Arslan Atsız Hârizmşah tayin etti. Atsız 492/1099'da doğmuş ve iyi bir eğitim görmüştü. Sultan Sencer ile yakın ilişkileri vardı. Babası hayatta iken Sencer'e yıllık vergilerini bir yıl kendisi götürür, diğer yıl oğlu Atsız ile gönderirdi. Kuvvetli bir edebî kültüre sahip olan Atsız, bu ziyaretleri sırasında Sencer'in ilgi ve sevgisini kazanmış, Sultanın sarayında saygı gösterilen bir kişi olmuştu.

Atsız başlangıçta babası gibi Sencer'e karşı bağlılık gösterdi. 524/1130'da Karahanlılara, 526/1132'de yeğeni Mesud'a karşı düzenlediği seferlerde Sencer ile beraber bulundu. Ancak bir süre sonra Atsız aleyhine bazı söylentiler ortaya çıktı. Bu söylentilerden haberdar olan Sencer, Atsız'a karşı soğuk davranmaya başlamıştı. Sencer'in 529/1135 yılında Behramşah ile ilgili olarak Gazne'ye yaptığı sefer sırasında bu durumu sezen Atsız, Sencer'dan izin alarak Hârizm'e döndü. Bu tarihten itibaren Atsız, Sencer'e karşı daha bağımsız bir politika izlemeye başladı. Buna bağlı olarak askerî ve ticari bakımdan çok önemli olan Cend ve Mangışlak bölgelerini ele geçirdi.

Sencer'e tâbi olan Cend ve Mangışlak halkı sürekli olarak gayrimüslimlerle savaşmak suretiyle İslâm dininin yayılmasına çalışıyorlardı. Bu Müslümanların kanının dökülmesini Sencer hoş karşılamadı, bu konuda Atsız'ı suçladı. Atsız, bu fırsattan yararlanarak bağımsızlığını ilan etti. Selçuklu memurlarını hapsedip mallarına el koyduğu gibi, Horasan'a giden yolları da kapattı. Bu sırada Belh'te bulunan Sencer, topladığı kuvvetli bir ordu ile 553/1158 yılının Muharrem ayında onu ortadan kaldırmak için Hârizm üzerine yürüdü. Atsız kendi kuvvetlerini Hezâresp kalesi civarında toplayarak, çevresindeki araziye su altında bırakmak suretiyle, Sencer ordusunu çöllerden dolaşmay a mecbur etti. 15 Kasım'da meydana gelen savaşta önemli bir kısmı putperest Türklerden oluşan Atsız'ın ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı 10.000'den fazla zayıyat ve birçok esir verdi. Esirler arasında bulunan Atsız'ın oğlu Atlığ hemen öldürüldü.¹¹⁴ Atsız'ın kaçamayan kuvvetleri affedilerek, Büyük Selçuklu ordusuna katıldılar. Sencer Hârizm'in idaresini kız kardeşinin oğlu Süleyman b. Muhammed'e vererek, o devir geleneğine göre, vezîr, atabeg ve hâcib gibi, memurlardan oluşan bir divân kurduktan sonra, 533/1139'da başkenti Merv'e döndü.¹¹⁵

¹¹³ Köprülü, Fuad, "Hârizmşahlar", İA, İstanbul, 1977, V, 266.

¹¹⁴ Cüveynî, a. g. e, II, 7.

¹¹⁵ Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara, 1975, s. 209.

Kısa bir süre sonra Atsız geri döndü ve Hârizmşahlığı ele geçirdi. Ancak bu sırada Mâverâünnehr’de Karahıtay tehlikesi baş gösterince Atsız, yeniden Sencer’e yaklaştı. Onun yüksek hâkimiyetini tanıyarak itaatten asla ayrılmayacağına yemin etti ve affını diledi. Ne var ki Sencer’in affına uğrayan ve ona tâbi olan Atsız, Sultan’ın 535/1141’de Karahıtayla yaptığı Katvan savaşında ağır bir yenilgiye uğramasını fırsat bilerek yemininden döndü ve yeniden Selçuklu topraklarına saldırmaya başladı. Selçuklu başkenti Merv’e girerek Sultan Sencer’in hazinelerini yağmaladı. Bir süre sonra Horasan bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Nişabur’u aldı ve hutbeyi kendi adına okuttu. Onun Sultan Sencer’in adını hutbeden çıkarması, halkın tepkisine yol açtı. Bunun üzerine temmuz ayında hutbeyi tekrar Sencer adına çevirdi. Bunun yanı sıra Atsız, Nişapur’da bulunduğu sırada, kardeşi Yınal-tiğin’i Beyhak, Feryûmez ve civarı ile daha bazı şehirleri yağmalamakla görevlendirmiştir.¹¹⁶

Atsız ve Sencer arasındaki mücadeleler daha sonra da devam etti. Her seferinde Atsız Selçuklu topraklarına giriyor, fakat Sencer’in baskısı ile af dileyerek geri çekiliyordu. Sultan’ın elçisi Sâbir’i öldürmüş, Horasan bölgesini yağmalamıştı. Yine de sultanın affına mazhar oldu. Bu durum 547/1153’de Belh’te yapılan bir savaşta Oğuzların, Sultan Sencer’i esir etmelerine kadar sürdü. Atsız, öteden beri ele geçirmek istediği Horasan bölgesini zapt etmek için iyi bir fırsat yakaladığı hâlde bu fırsattan yararlanmak istemedi. Sencer’e bağlı kaldı. Hatta onu Oğuzların elinden kurtarmak için bazı devlet adamlarının Selçuklu sultanı ilân ettikleri Sencer’in yeğeni Mahmud ile birlikte hareket etmeye başladı. Mahmud, Oğuzlarla mücadeleye girişmiş, başarılı olamayınca da Atsız’dan yardım istemişti. Sencer’in esaretten kurtulduğunu öğrenince de ona mektup yazarak kendisine sadık olduğunu ve emirlerini beklediğini bildirdi.¹¹⁷ Fakat Atsız, bu olaylardan kısa bir süre sonra Habûşan’da iken hastalanarak, 551/1156 altmış bir yaşında vefat etti.¹¹⁸ Alâaddin, Bahaeddin, Ebû Muzaffer, Hüsâmi Emîri’l-mü’minin gibi lakaplardan başka, Müslüman olmayan Türklerle savaşlarından dolayı Gazi sıfatını da kazanmış olan Atsız, Selçuklu sultanına tâbi olarak öldüğü halde Hârizm Devleti’nin kurucusu olarak kabul edilmektedir.

2. Hârizmşahlar Devleti’nin Kuruluşu ve Komşu Memleketlerle Siyasî Münasebetleri

Atsız’ın ölümünden sonra yerine oğlu İl-Arslan Hârizmşah oldu ve kısa sürede rakiplerini ortadan kaldırdı. Arkasından Sencer’e itaatini bildirdi. Sencer da ona saltanat

¹¹⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, 26.

¹¹⁷ Çetin, a. g. e., s. 56.

¹¹⁸ Cüveynî, a. g. e., II, 13.

menşuru gönderdi. Ertesi yıl Sultan Sencer'in vefat etmesi İl-Arslan'ı o bölgenin en güçlü hükümdarı haline getirdi. İl-Arslan Selçuklu Devleti'nin eski gücünü kaybetmesi ve karışıklıkların başlaması nedeniyle, bağımsız bir hükümdar gibi davranıyor, kendisini Selçuklu sultanına denk görüyordu.¹¹⁹

İl-Arslan, bir taraftan Karahıtaylar, diğer taraftan Irak Selçukluları ile iyi geçinmeye çalıştı. Böylece sınırlarını emniyet altına almak istedi. Hatta bunu sağlamak için Karahıtaylara vergi vermeyi bile göze aldı. Karahıtaylar Mâverâünnehr bölgesine geldiklerinde Karluklarla mücadeleye başlamış ve bu mücadelede başarılı olmuşlardı. Bu sırada bazı Karluk beyleri Hârizm'e sığınmış, İl-Arslan da kendilerine iyi davranmıştı. 552/1158'de Mâverâünnehr'e giren İl-Arslan, burada 10.000 kişilik Karahıtay ordusu ile karşılaşmış ve Karahıtayların komutanı İlig Türkmen'in ve araya girenlerin çabası ile çatışma olmadan iki taraf mevzi aldıkları Zarefşan (Soğd) ırmağı sahillerinden uzaklaşmışlardı.¹²⁰ Ne var ki, Karluklarla mücadelelerinde başarılı sağlayan ve topraklarında asayiş gerçekleştiren Karahıtaylar, 567/1172'de yıllık vergiyi ödemedikleri gerekçesi ile doğrudan doğruya Hârizmşahlara karşı harekete geçtiler. Ancak bu hareket, İl Arslan'ın hastalığı sebebiyle önlenemedi. İl Arslan, Gürganc 565/1170'da hayata veda etmiştir.¹²¹ 16 yıllık saltanatında Atsız'a nazaran daha temkinli bir siyaset izleyen Karahıtaylara ödenen vergiden kurtulamamış olsa da, kendisinden sonraki döneme daha dirayetli bir siyasî zemin hazırlamıştır.

3. Hârizmşahlar Devleti'nde Taht Mücadelesinin Başlaması ve Gur, Karahıtay ve Karahanlılarla Münasebetleri

İl-Arslan ölünce iki oğlu, Sultan Şah ve Alâaddin Tekiş arasında taht kavgası başladı. Ancak İl-Arslan'ın eşi Terken Hatun'un, oğlu Sultan Şah'ı desteklemesine rağmen sonunda Alâaddin Tekiş Gürgenç'e girerek Hârizm tahtına oturdu. Siyasî mücadeleden vazgeçmeyen Terken Hâtun ve Sultan Şah, Horasan hâkimi Ay-Aba'nın yardımıyla yeniden tahtı ele geçirmek istedilerse de Tekiş, gerekli tedbirleri alarak bir baskınla Ay-Aba'yı yenilgiye uğrattı.¹²² Dihistan'a¹²³ kaçan Terken Hatun yakalanarak öldürüldü. Sultan Şah da Gur Melikine sığındı. Daha sonra Sultan Şah, Karahıtaylarla ve kardeşi ile uğraşmaya devam etti. Hatta Merv, Serahs, Tûs civarında ele geçirdiği topraklarda küçük bir emirlik kurdu ve

¹¹⁹ Yazıcı, a. g. e, s. 355.

¹²⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, 34.

¹²¹ Cüveynî, a. g. e, II, 15.

¹²² Taneri, Aydın, "Hârizmşahlar", DİA, İstanbul, 1997, XVI, 229.

¹²³ Bugünkü Türkmenistan sınırları içerisinde, Hazar Denizi'nin doğu sahilinde Etrek nehrinin kuzeyinde bulunan bir yer. Bkz. Cüveynî, a. g. e, II, 17, dipnot, 29.

588/1193'te ölümüne kadar, Nişabur'u ele geçirmeye çalışmış, bunda başarılı olamayınca bu şehir Tekiş'in eline geçmiştir. Tekiş, Irak seferinde bulunduğu sırada, ani bir hücum ile Hârizm'i ele geçirme teşebbüsünde bulunan Sultan şah, kendi hâkimiyetindeki Serahs kalesi kumandanının ihanet ederek, kaleyi Tekiş'e teslim ettiği haberini aldıktan sonra, başkenti olan Merv'de öldü. Ona tâbi olan şehirler ile ordusu ve hazinesi Tekiş'in eline geçti. Hârizmşah, Merv valiliğine oğlu Kutbeddin Muhammed'i tayin etmek istedi. Ancak Nişabur valisi olan büyük oğlu Nâsireddîn Melikşah Merv valiliğini ısrarla isteyince, Hârizmşah buraya onu tayin etti.¹²⁴

Sultan Şah'ın ölümü ile rahat bir nefes alan Tekiş böylece İran ve Irak-ı Acem'e yöneldi. İran'a girerek Rey yakınlarında Sultan Tuğrul'u ağır bir yenilgiye uğrattı ve Irak Selçukluları Devleti'ne son verdi. Daha sonra Tuğrul'un kafası, zafer işareti olarak, Bağdat'a gönderildi, başsız cesedi ise Rey çarşısında asılıp, teşhir edilmiştir.¹²⁵

Böylece İran ve Irak-ı Acem toprakları Hârizmşahlar'ın eline geçti. Kendisini Selçukluların vârisi olarak gören Tekiş "*Sultan*" unvanını kullanmaya başladı. Yalnız Irak-ı Acem'de Abbâsî halifesinin de gözü vardı. Bu nedenle halife ile Tekiş arasında mücadele başladı. Bazı siyasî gelişmeler sebebiyle de 594/1198'de yeni bir İran seferi düzenledi.

Tekiş, Batıda Abbâsîler ile mücadele ederken doğuda, sınırlarının ötesindeki bozkırlarda yaşayan Kıpçak ve Kanglı göçebeleri ile de uğraşmak zorunda kalmıştı. Daha sonra bu göçebelerle ilişkilerini düzeltten Tekiş, Terken adında bir Kanglı veya Kıpçak prensesi ile evlenerek kendileri ile akrabalık kurdu ve onlardan askerî bir kuvvet meydana getirerek düşmanlarına karşı kullanmak istedi. Her ne kadar bu yeni unsurlarla Tekiş zamanında devlet güçlendi ise de daha sonra bunlar devletin parçalanmasında etkili oldular.

Sultan Alâaddin Tekiş, hayatının son yıllarını Bâtınîlerle uğraşarak geçirmişti. Hatta Alamut'tan sonra en önemli merkezleri olan Arslan-Guşa kalesini ele geçirdi. Fakat bu mücadelede kesin bir sonuç elde edemedi ve 596/1200 yılında Şehristan'da Çah-Arab menzilinde vefat etmiştir. O mücadele dolu hayatını, geriye kuvvetli ve sınırları Bağdat yakınlarından Talas civarına ulaşan büyük bir imparatorluk bırakarak tamamlamıştır. Yerine oğlu Kutbeddin (Alâaddin) Muhammed tahta geçmiştir.¹²⁶

Sultan Alâaddin Muhammed, saltanatının başlangıcında Gurlu Sultanları Şihâbüddîn ve Gıyâsüddîn ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Öte yandan, Esterabad'a kadar Mazenderan, İsfehbed Hüsâmüddeve Erdeşir tarafından ele geçirildiği gibi, Irak da elden

¹²⁴ Cüveynî, a. g. e, II, 25.

¹²⁵ Cüveynî, a. g. e, II, 26.

¹²⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, 40.

çıkmişti. Nâsireddin Melikşah'ın oğlu Hindû Han da Muhammed'e karşı gelmiş, bu mücadelede, Hindû Han'ın ülkesine ilticası üzerine başka bir görünüm kazanmıştır. Nişabur'da önemli bir askeri kuvvet bırakarak, Cürcan ve Bistam'a kadar, çeşitli Horasan merkezlerine şahnelere gönderen Gurlular, Horasan'ı Hârizmşahların elinden almak istiyorlardı. Hızlı bir şekilde Nişabur'a yürüyen Alâaddin, Gurluları ülkelerine gitmekte serbest bırakmak şartı ile teslim aldıktan sonra, Merv ve Serahs'ı da zaptetti. Daha sonra Hârizm'e dönen Alâaddin, ertesi yıl Herat'a hareket ettiyse de, Sultan Şihâbüddîn Gurî'nin kendisine yürüdüğü haberini alınca Hârizm'e dönmeye karar vermiştir.

Hârizm'e çekilen Alâaddin'in ordusunu takip eden Gurlular Tus'a gelmiştir. Halka yapılan ağır baskı ve malî külfetler sebebiyle halk Gurlulara karşı nefretleri uyanmıştı. Bu sırada kardeşi Gıyâseddîn'in ölüm haberini alan Şihâbüddîn geri dönmüştür. Durum böyle iken Merv'deki Gurlu valisinin, küçük bir Hârizm ordusuna mağlup olması ve katledilmesi üzerine, Alâaddin Muhammed, Gıyâseddîn'in ölümünden sonra, Gurlu hanedanı arasında başlayan mücadelelerden istifade ederek Herat'ı zaptetmek istemiştir ama sonuçta başarılı olamamış ve Şihâbüddîn'in çok kuvvetli bir ordu ile Hârizm'e yürüdüğü haberini alınca Hârizm'e dönmüştür. Bir taraftan Gürgeç halkını genel müdafaya davet ettiği gibi, diğer taraftan da Horasan'a ve etrafa haberler göndererek, az zamanda 70.000 kişilik bir kuvvet toplamıştır. Ayrıca Karahıtaylardan da yardım istemiştir. 40 günlük gecikmeyle Hârizm'e gelen Gurlular Karasu'da Hârizm ordusunu yenerek başkenti muhasara altına almıştır.¹²⁷

Bu sırada Karahıtayların yanlarında Semerkant hükümdarı Sultan Osman ve kuvvetleri ile yardıma gelmeleri üzerine Şihabeddin geri çekilmek zorunda kalmış. Onun uğradığı bu feci yenilgi, kendi ülkesinde dahi etkisini gösterdiğinden, her iki taraf da zaman kazanmış oluyordu. İki taraf arasında 601/1205 tarihinde antlaşmaya varıldı ve eminle teyid edilen antlaşma uyarınca Herat hariç, Horasan Hârizmşahlara bağlanmıştır.¹²⁸

Hârizmliler'le anlaşmasına rağmen Şihabeddin'in bu yenilgiyi hazmedemediği ve kuvvet temin etmek üzere Hindistan'a gittiği anlaşılmaktadır. Ancak o, bir rivayete göre Hindûların, bir rivayete göre de İsmailîlerin saldırısına uğrayarak öldürülmüştür. Onun ölümüyle parçalanan Gur ülkesinin Hârizmşah açısından önem taşıyan Herat bölgesi, Gıyâseddîn b. Mahmud'un hâkimiyetine geçmiştir. Daha sonra Alâaddin Herat bölgesini teslim almak için Horasan ordusunu görevlendirmiştir. Burada bulunan Mahmud'a taraftar olan bazı emirlerin mukavemeti kolaylıkla kırılarak Herat valiliği İzzüddin Hüseyin b. Harmil'e verilmiştir. Tirmiz ve Belh kaleleri de Hârizmlilerin hâkimiyeti altına girmiştir. Bu

¹²⁷ Özyayın, Abdülkerim, "Hârizmşahlar Devleti", Türkler, Ankara, 2002, IV, 890.

¹²⁸ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, IX, 41.

başarılarından sonra Herat'a gelen Alâaddin, Mahmud'u Firûzkuh hükümdarı olarak tanıdığını bildiren bir menşuru, hediyeler ile birlikte ona göndermiştir. Böylece Mahmud'un ismi hutbe ve sikkede anılacak. Herat ve civarının idaresini Hüseyin b. Harmil'e bırakarak, buna karşılık 250.000 altın kıymetinde iktalar tahsis eden Hârizmşah, bu parlak başarılarından sonra, Hârizm'e dönmüştür.¹²⁹

Bu arada bazı gelişmeler yeni bir tehlikeyi, Karahıtay tehlikesini ortaya çıkardı. Hârizmşahlar'ın adeta metbûu mahiyetinde bulunan ve onlardan her yıl vergi alan bu devletin nüfuzunu kırmak ve Mâverâünnehr'i onlardan kurtarmak, İslâm dünyasının en kuvvetli hükümdarı olan Alâaddin için, en büyük gaye idi. Karahıtay hâkimiyetine son vermek isteyen Sultan, önce Buhârâ üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Ayrıca Semerkant Sultanı Osman ile de bir ittifak kurdu. Bu durum Maveraünnehir bölgesinde Hârizmşahların etkinliğini artırmıştı. Buna tahammül edemeyen Karahıtay hükümdarı Gur Han, derhal harekete geçti ve Muhammed Hârizmşah'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi bazı toprakların Hârizmşahların elinden çıkmasına yol açtı. Sonunda Sultan Alâaddin Muhammed, yeni bir Mâverâünnehr seferine çıktı¹³⁰ ve Endican civarında İlâmış sahrasında meydana gelen savaş neticesinde, Karahıtayları korkunç bir hezimete uğrattılar. Böylece Mâverâünnehr Hârizmşahlara bağlanmış. Otrar şehri de zapt olunmuştur. İlâmüş Savaşı, Karahıtaylar Devleti'ni ağır bir sarsıntıya uğratmakla beraber, yıllardır mücadele edilen gayr-ı Müslim unsurun çökertilmesi anlamını taşımaktaydı. Bu sebeple Sultan Muhammed, İkinci İskender ve Sultan Sencer gibi lâkaplarla anılmıştır.¹³¹

Ayrıca aynı yıl Bâvendîler'in Taberistan'daki (Mâzenderan) hâkimiyetlerine son verdi, iki yıl sonra da kızının isteğiyle damadı Semerkant Sultanı Osman'ı öldürterek Batı Karahanlıları tarih sahnesinden sildi.¹³² Nayman reisi Güçlük, 601/1205 tarihinde Cengiz Han'ın takibatına uğrayınca, Karahıtaylılara iltica etmişti. Karahıtay hükümdarı Gürhan'a¹³³ bağlı olmakla beraber tahtı ele geçirmek için faaliyete geçen Güçlük, dağılık Nayman kabilelerini bir araya getirmişti. Gürhan ve Güçlük, kendilerince önemli bir kuvveti yanlarına çekmek yani Hârizmşah'dan yardım istemek durumundaydılar. Sultan Muhammed ise onları bir birine düşürmek amacıyla ikili bir plan tatbik etti. Neticede Güçlük, 607/1211'de Karahıtaylıları mağlup ederek Gürhan'ı esir etti. Fakat ona dokunmadığı gibi 610/1214'e kadar tahtta kalmasına da müsaade etti. Bu olaylardan bir iki yıl sonra da Gürhan hayata veda

¹²⁹ Kafesoğlu, İbrahim, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984, s. 273-274.

¹³⁰ Çetin, a. g. e, s. 59.

¹³¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, 43.

¹³² Taneri, a. g. md., XVI, 229.

¹³³ Gürhan, bir unvan ismidir. Karahıtaylar, reislerine hanlar hanı manasına gelen "Gür Han" adını vermiştir.

etti.¹³⁴ Böylece Karahıtay Devleti de, Hârizmşah'ın darbe ve siyasî çabaları neticesinde ortadan kaldırılan üçüncü devlet olmuştur.

4. Hârizmşahlarla Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillah Arasındaki Münasebetler

Bağdat hilafetinin dünyevî otorite kurma emellerinin temelleri, Tekiş devrinde atılmıştı. Büyük Selçuklu Devleti'nin taht kavgaları sebebiyle zayıflamaya başladığı sıralarda, Abbâsî halifeleri maddî iktidarı da ele geçirmek üzere harekete geçtiler. Fakat bilhassa Halife Nâsır'ın halefleri onun başlattığı siyaseti devam ettirecek kudrette olmadıkları için, Abbâsî hilafeti tekrar eski haline dönmekte gecikmedi. 590/1194'te Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul, Hârizmşah Tekiş'e mağlûp olunca, onun hâkimiyeti altındaki ülkeler Hârizmşahların eline geçti. Bu sefer de Abbâsî halifeleri ile Hârizmşahlar karşı karşıya geldiler. Bazı rivayetlere göre Halife Nâsır, yeni rakiplerini daha tehlikeli bularak bu sırada bütün Asya'yı kasıp kavurmakta olan Cengiz Han'dan yardım istedi. Gerçekten'de Alâeddin Tekiş'ten sonra tahta geçen Hârizmşah Muhammed, Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmayı düşünüyordu. Ancak Moğol tehlikesi bu tasavvurun gerçekleşmesine fırsat vermedi.¹³⁵

Alâeddin Muhammed, sınırlarını Doğu Türkistan'dan Irak-ı Acem'e kadar genişlettiği devletini büyük bir İmparatorluk haline getirince kendisini İslâm dünyasının en büyük hükümdarı olarak görmeye başladı. Niyeti Büyük Selçuklu devleti sultanları gibi Abbâsî halifesini nüfuzu altına almaktı. Halifenin, Müslümanların dini-manevî lideri olarak kalmasını istiyordu. Halife Nâsır-Lidînillah'a elçi göndermiş ve ona bu düşüncelerini kabul ettirmek istemişti. Halife de Alâeddin Muhammed'e Şihabüddin Sühreverdi başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. Ancak yapılan görüşmelerden herhangi bir sonuç elde edilemedi.¹³⁶

Halife ve Sultan arasındaki nüfuz mücadelesinin gittikçe şiddetlenmesi, Halife'nin yeni tedbirlere başvurmasına sebep oldu. Nâsır-Lidînillah, Alâeddin Muhammed'in nüfuzunu zayıflatmak için Müslüman hükümdarlara mektuplar yazdığı gibi Batınîlerle de işbirliği yaparak bazı önemli kişileri ve bu arada Hârizmşah'ın Bağdat'taki vekilini öldürttü. Sultan Alâeddin Muhammed'in, Gazne'yi ele geçirdiği sırada, Halife tarafından Gur meliklerine yazılan ve onları kendisi aleyhine tahrik eden mektupları ele geçirmesi, Halife ile Sultan arasındaki bağların kopmasına ve fiilî mücadelenin başlamasına sebep oldu. Sultan Alâeddin, Halifenin Şiî temayülünde olduğu şeklindeki genel düşüncenin uyandırdığı hoşnutsuzluktan da yararlanarak, İlim adamlarından fetva alarak, rakiplerini öldürtmek için İsmâilî fedailerini

¹³⁴ Cüveynî, a. g. e, II, 70-75.

¹³⁵ Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I, 35.

¹³⁶ Özeydin, "Hârizmşahlar Devleti", IV, 892.

kullanmaktan çekinmeyen Halife Nâsır-Lidînillah'ın ismini hutbeden çıkarttı ve Seyyid Tirmizi'nin halifelikliğini ilân etti. Böylece Bağdat'a karşı girişeceği askerî harekâta meşru bir zemin hazırlamış oluyordu.¹³⁷ Fakat Esadâbâd geçidine vardıklarında şiddetli yağmurlarla başlayan korkunç bir kar fırtınasına tutuldular. Ordu dağıldı. Askerin çoğu donarak öldü. Kaçanlar ise yerli kabilelerin taarruzuna uğrayarak telif oldular. Böylece Alâaddin'in bu seferi, büyük bir başarısızlıkla son buldu.¹³⁸

Doğu sınırlarında beliren tehlikeli durum, kendisinin hızla Horasan'a dönmesini gerektirdi. Müslümanlar arasında ise eski itibarını kaybetti. Çünkü hemen herkes bu felaketin, halifeye karşı takınılan tavır nedeniyle Allah tarafından ilâhî bir ceza olarak gönderildiğine inanmaya başlamıştı. Aslında son olaylar, itibar kaybına uğrayan Muhammed'in ülkesinde de hâkimiyeti tam sağlayamadığını gösteriyordu. Çünkü o, halifenin adının hutbede okunmasını yasakladığı halde bu yasak ancak belli şehirlerde uygulanmış, Hârizm başta olmak üzere pek çok yerde Sultan'ın emrine uyulmamıştı.¹³⁹ Hala halifeye bağlılık arz eden yerler Alâaddin Muhammed'in annesi Terken Hatun'un kontrolünde olan şehirlerdi.

Meşhur Rus tarihçisi Barthold, Halife ile Sultan arasındaki anlaşmazlık, halifenin Cengiz Han'dan yardım istediği gibi rivayetlerin doğru olmadığını ve Cengiz Han'ın Asya'ya zaten istilâ etmek için plan yaptığını söyleyerek şöyle demektedir: "Moğolların Halife Nâsır tarafından Hârizmşah'a karşı çağrıldıklarına dair görüşe hiçbir ehemmiyet verilmemelidir. XIII. yüzyılda bu hususta ancak müphem şayialar mevcuttu. Halife ile Hârizmşah arasındaki husumet dikkate alınırca böyle şayiaların çıkması son derece normaldir. Gerçekten Halife, Hârizmşah'ın doğulu komşuları arasında müttefikler aramakta idi ve bu maksatla önce Gurlulara, sonra da Güçlük'e elçiler gönderdi. Fakat Cengiz Han'ın kendisiyle işbirliği yapmasını istediğini farzetmek için hiçbir sebep yoktur. Hârizmşah'ın hareketi, bugünkü milletlerarası hukuk açısından bile Cengiz Han'a saldırmak için yeterinden fazla gerekçe hazırladığından başka bir tahrik aramaya lüzum yoktur. Aslında bu sebep olmasaydı bile Moğollar bir müddet sonra Hârizmşah'ın ülkesini istilâyâ teşebbüs edeceklerdi. Moğollar Hârizmşah'ın memleketinin hududundaki bozkırlarda hâkimiyetlerini kesinlikle sağlayınca, onun içişlerindeki zaafını elbette fark edeceklerdi. Bu şartlar altında göçebeler tarafından medenî kavimlerin çok daha zengin arazilerinin istilâ edileceği muhakkaktır. Ancak o sıralarda Cengiz Han bu zaaftan henüz haberdar değildi. Harp hazırlıkları, Hârizmşah'ın

¹³⁷ Cüveynî, a. g. e, II, 99-100.

¹³⁸ Köprülü, a. g. md., V, 273.

¹³⁹ Çetin, a. g. e, s. 62.

ordusunun çok kuvvetli olduğuna inandığını göstermektedir. Böyle şartlar altında belki bir süre Moğollar barışçıl ticarî münasebetlerle yetinirlerdi”¹⁴⁰ demektedir.

5. Hârizmşahlarla Moğollar Arasındaki Münasebetler ve Otrar Hâdisesi

607/1211 yılında Çinlilerle savaş başlayınca Cengiz Han bütün kuvvetlerini o tarafa çekmiştir. Batı’ya doğru kaçan Naymanlar ile Mergitleri geçici olarak rahat bıraktı. Cengiz Han’ın Çin’de kazandığı zaferleri 611/1215 yılında Pekin’in zaptı ile zirveye ulaşınca, şöhretini artırmada Moğol kabilelerinin birleşmesinden çok daha tesirli olmuştur. Çin’in zenginlikleri Müslümanları daima cezbetmişti. Çok önce Haccâc ile valileri Çin’in fethini tahayyül ettikleri gibi, Hârizmşah’ın da Gürhân’ı yendikten sonra böyle bir hayale kapılması tabî idi. O sıralarda Moğol fâtihinin kendisinden önce davrandığına dair bir haber aldı. Bu haberi tahkik etmek ve Moğollar’ın faal kuvvetleri hakkında doğru bilgi almak arzusu, Cengiz Han’a Hârizm’den bir elçi heyeti gönderilmesine sebep olmuştur. Heyetin başkanı Bahâeddin Razî idi. Elçiler Cengiz Han’ın yanına vardıkları zaman Pekin düşmüştü, fakat Cengiz Han hâlâ Çin’de idi.¹⁴¹

Cengiz Han, Doğu ile Batı arasında dostluk sebebiyle ticaretin gelişeceğine inanmaktaydı. Bu yüzden de Cengiz Han, Sultanın yollamış olduğu bu elçisini büyük bir alâka ve nezaketle kabul etmişti. Bu iltifatın sebebi, Cengiz’in tebaasının ticari faaliyetlerine verdiği önemdi. Çünkü göçebeler için yerleşik kavimlerle ticaret yapmak her zaman için bir ihtiyaç idi ve en çok da giyecek mallarına ihtiyaç duyulurdu.¹⁴² Abû’l Farac’a göre, Cengiz Han’ın bu sıralarda elbise ve yataklara çok ihtiyacı olduğundan herhangi bir bölgeden gelen tacirlere sulh sözü veriyordu. Bu sebepten dolayı da memleketine gelen tacirlere yollarda herhangi bir saldırı olmaması için, yollara nöbetçi adamlar koymuştur.¹⁴³

Cengiz Han’a elçi gönderirken Hârizmşah, onun hakkında sağlam bilgi almak istiyordu. Zira tehlikeli bir rakip olduğunu sezmişti. Muhammed Hârizmşah, Cengiz gibi dostluğun ve ticaretin gelişmesi düşüncesinde olmadığını, Cengiz Han’ın ihtiyacı olan maddelerin Moğollara satılmasını yasak etmekle ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Muhammed Hârizmşah’ın daha fazla yayılmak ve Çin’i ele geçirmek havesinde olduğu da bilinmekteydi.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 424-425.

¹⁴¹ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 418.

¹⁴² Cüveynî, a. g. e, I, 135.

¹⁴³ Abû’l-Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1950, II, 481.

¹⁴⁴ İzgi, Özkan, “*Harezmşahlar ve Moğolların ilk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi*”, Türk Kültürü, Sayı: 170, Ankara, 1977, s. 94.

Hârizmşah'ın elçi heyetine karşılık olarak Cengiz Han da Batı'ya elçiler ile birlikte bir ticaret kervanı göndermiştir. Heyetin başında Hârizmli Mahmud, Buhârâlı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kenkâ bulunuyordu. Sultana gönderilen hediyeler arasında Çin dağlarından elde edilmiş deve hörgücü büyüklüğünde bir altın külçesi araba içinde taşınıyordu. Bundan başka yine kıymetli maden külçeleri, yeşim parçaları, hutüvv boynuzları, misk, tergû denilen ve beyaz devetüyünden dokunmuş kumaşlar vardı. Bu kumaşların bir topunun fiyatı 50 dinar yahut daha fazla idi. 614/1218 yılı baharında Hârizmşah bu heyeti Mâverâünnehr'de kabul etmiştir. Elçiler ona, Cengiz Han'ın, zaferlerini ve kudretini duymuş olduğundan kendisiyle bir anlaşma yapmayı ve onu “en kıymetli oğullarıyla bir tutmayı” teklif ettiğini söylediler. Bu arada Hârizmşah'ın da Moğol zaferlerini, özellikle Çin'in ele geçirilmesi ve hâkimiyeti altında bulunan bölgelerdeki zenginlikleri duymuş olduğundan emindi. Netice olarak iki memleket arasında sulhun tesisi ve ticarî münasebetlerin emniyet altına alınması iki taraf için de faydalı olacaktı.¹⁴⁵ Ertesi gece Hârizmşah, Hârizmli Mahmud'u yalnız olarak kabul ederek Cengiz Han hakkında daha fazla bilgi alabilmek için kendisiyle konuşmuştur.

Barthold'a göre bunların içinde bilhassa Hârizmşah'ın elçi Mahmud'a Hârizmli olması dolayısıyla kendisinin tabîi vatandaşı olduğunu söyleyerek Cengiz Han'ın memleketi hakkında gerekli olan bütün bilgiyi vermesini istemesi pek dikkat çekicidir. Böyle bir istek çağdaş bir Avrupalının gözünde her halde ve tamamen haklıdır. Mesela İngiliz hükümeti vahşi veya yarı vahşi bir ülkeye tesadüfen düşerek orada hizmet etmiş olan her İngiliz'den böyle bir istekte bulunmakta hiçbir vakit tereddüt göstermez, lâkin Ortaçağdaki Müslüman tüccarları çıktıkları vilâyetlerin hükümetine bir bağlılık hissetmiyorlar ve Müslüman padişahlarının askerî planlarını uygulamalarında ve onların çalışmalarına katılmakta kendilerini ilgili görmüyorlardı. Moğolistan'dan gelmiş olan Müslüman tüccarlarının Otrar'da öldürülmelerinin sebeplerinden birinin de bu husus olması pek muhtemeldir.¹⁴⁶

Hârizmşah, Mahmud'dan, Hârizmli olduğu için ana vatanının menfaatine hizmet etmesini, Cengiz Han hakkında gerçeği olduğu gibi söylemesini ve bundan sonra Han'ın sarayında kendisinin casusu olmasını istemiştir. Bunlara karşılık ona mükâfat verileceği vaat edilerek bunun bir nişânesi olarak bir mücevher vermişti. Mahmud, Sultan'ın korkusundan teklifleri kabul etti. Bundan sonra Hârizmşah, Cengiz Han'ın Çin ile “Tangaç şehrini” zaptettiğinin gerçek olup olmadığını sordu. Elçi doğru olduğunu söyledi. Hârizmşah bu başarıların bile bir kâfire, Hârizmşah gibi büyük bir imparatorluğun sahibine “oğlum” diye hitap etmek, yani tâbi addetmek hakkını vermediği görüşünde bulundu. Elçi, Sultan öfkelenir

¹⁴⁵ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 421.

¹⁴⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 215-216.

diye korkarak Cengiz Han'ın ordularının sayıca Hârizmşah'ın askeri kuvvetleriyle mukayese edilemeyeceğini söyledi. Muhammed memnun oldu ve Cengiz Han ile bir anlaşma yapacağını söyledi.¹⁴⁷

Cengiz Han'ın bu elçilerinden sonra, Muhammed Hârizmşah'ın Cengiz'e yolladığı ticaret kervanının yola çıktığı bildirilmekte ve Muhammed Hârizmşah'ın yolladığı bu kervanın yola çıkış tarihi olarak 614/1218 senesi kabul edilmektedir. Muhammed Hârizmşah'dan Cengiz'e yollanan ticaret kervanının, Cengiz'in Muhammed Hârizmşah'a yolladığı yukarıdaki elçilerden önce koyan Barthold şu hükme varmaktadır: “Demek ki iki devlet arasındaki ticaret münasebetlerin gelişmesi için ilk teklif Muhammed Hârizmşah'tan gelmektedir”¹⁴⁸ 614/1218 senesinde Muhammed Hârizmşah'ın Cengiz Han'a gönderdiği kervan hakkında Barthold şöyle bilgi vermektedir. “Bu kervan üç tüccar tarafından idare ediliyordu. Sultan'ın ülkesinden Ahmed Hocendî¹⁴⁹, Emir Hüseyin ve oğlu Ahmed Balçık¹⁵⁰ adlarında üç kişi anlaşıp, yanlarına sırmalı elbiseler, değerli kumaşlar ve satılabilecek daha başka eşya alarak doğuya doğru yola çıktı. Ahmed Hocendî, Emîr Hüseyin'in oğlu (yahut Hasan'ın) ve Ahmed Balçık sırma işlemeli kumaşlar, pamuklular ve Zandençî kumaşları götürüyorlardı. Cengiz Han'ı, Moğolistan'da mı yoksa Çin'de mi buldukları bilinmemektedir. Bahaeddin'in elçi olarak gitmesinden faydalanarak ona refakat etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir”.¹⁵¹

O sırada Cengiz Han, Moğol kabilelerinin çoğunu dize getirmiş, bütün o bölgeleri asilerden ve haydutlardan temizlemiş, yolların belli yerlerine “*karakçı*”ler¹⁵² denilen bekçiler yerleştirmişti. Bu bekçilerin görevi, yoldan geçen tüccarların güvenliğini sağlamak, onların sattıkları mallar arasında han'a lâıyk olanı alıp han'ın yanına götürmekti.¹⁵³

Bu üç tüccar, bekçilerin bulunduğu menzillerden birine vardıkları zaman malları arandı. Bekçiler, Belhî'nin mallarını beğendiler ve onu alıp hanın yanına götürdüler. Denkler açılıp fiyatlar sorulunca Belhî, on veya yirmi dinarlık şeylere üç kese altın istedi. Buna çok sinirlenen Cengiz Han'ın, “Bu adam bizim hiç kumaş görmediğimizi mi sanıyor? Gidin hazineden kumaşlarımızı getirin de adamın gözü kumaş görsün”, demesi üzerine gidip hazineden eskiden kalmış kıymetli kumaşları getirip tüccara gösterdikten sonra onun

¹⁴⁷ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 422.

¹⁴⁸ Barthold, V. V., “*Cengiz Han*”, İA, İstanbul, 1977, III, s. 95.

¹⁴⁹ Hocendî: Tacikistan'daki şimdiki Leninâbâd. Bkz. Cüveynî, a. g. e, I, 135, dipnot, 336.

¹⁵⁰ Barthold'un “Balçık” olarak okuduğu nisbeyle ilgili olarak Cüveynî'de “Belhî” olarak geçmektedir. Cüveynî, a. g. e, I, 135.

¹⁵¹ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 420.

¹⁵² Cüveynî'nin “Karaçî” olarak okuduğu nisbeyle ilgili olarak Abû-Farac'da “Karakshaya” (Karakjiya) olarak geçmektedir. Abû'l-Farac, a. g. e, II, 481-483.

¹⁵³ Cüveynî, a. g. e, I, 135;

kumaşlarına el koyup bir deftere kaydettiler. Tüccarı da tutukladılar. Sonra onun arkadaşlarını huzura getirdiler. Onlardan birkaç defa ısrarla kumaşların fiyatını sormalarına rağmen söylemediler, “Biz bunları Han’a hediye olarak getirdik”, dediler. Onların bu hareketi Cengiz Han’ın hoşuna gitti. Altın sırmalı elbiselerinin her birine bir kese altın, diğer elbiselerin her birine de bir kese gümüş vermelerini emrettikten sonra Ahmed Balçık’i tekrar çağırdı. Onun elbiselerini de aynı fiyattan satın aldı. Onlara ikramda bulundu. Olayı teferruatlı anlatan Cüveynî daha sonra şöyle demektedir “O sıralarda Müslümanlara saygı gösterirlerdi. Müslüman olduklarından kendilerine beyaz ve temiz keçeden çadırlar kurdular. Şimdi ise Müslümanlar, birbirinin kuyusunu kazdıklarından eski itibarlarını kaybettiler.”¹⁵⁴

Daha sonra elçilerin Cengiz Han’a geri döndükleri anlaşılmaktadır. Cengiz Han anlaşmadan çok memnun olmuştur. Ancak ondan sonra Sultanın imzasını taşıyan ve elçiler tarafından getirilen bir yazı kendisine verilince bir ticaret kervanı sevk edilmiş olması muhtemeldir. Hâlbuki buna pek zaman kalmamış olmalıdır. Çünkü Otrar faciası 614/1218 yılında meydana gelmiştir. Kervanın Moğolistan’dan elçilerle aynı zamanda hareket ederek elçiler ülkeden çıktıktan kısa bir zaman sonra Muhammed’in memleketinin hududunda bulunan Otrar şehrine varmış olması ihtimali gerçeğe daha yakındır.

Cengiz Han, bu üç tüccarın ülkelerine dönecekleri sırada oğullarına, komutanlarına ve emirlerine haber göndererek, onlarla birlikte Sultanın ülkesine gidip orada ticaret yapabilecek adamlar seçmelerini, nadide kumaşlar ve mallar getirebilmeleri için onlara gerekli sermayeyi vermelerini emretti. Emri alan herkes bir iki kişi seçti. Bu şekilde Cüveynî’ye göre 450¹⁵⁵ Abûl-Farac’a göre ise 400¹⁵⁶ kişi toplandı. Kafile, başlarında Ömer Hoca Utrari, Hammal Merâği, Buhârâlı Fahreddin Dizekî ve Emîneddin Herevi olmak üzere tamamen Müslümanlardan kurulu olarak yola çıkmıştır.¹⁵⁷ Hattâ Cüveynî, Kervanla birlikte Cengiz Han’ın, Sultan’a şöyle bir mektup gönderdiğinden bahseder: “Ülkenizin tüccarlarından buraya gelenler oldu. Onları memnun edip sağ salim gönderirken, onlarla birlikte ülkenizde alışveriş yapıp güzel ve nadide şeylerle geri dönsünler diye adamlar gönderiyoruz. Böylece ticari ilişkiler, aramızdaki anlaşmazlıkları ve düşmanlıkları kaldırıp yerine sevgi ve dostluk getirmeye, kin ve husumetin sürüp gitmesini önlemeye vesile olacak”¹⁵⁸ Abûl-Farac’a göre yazılı değil sözlü bir mesaj vardır ve Cengiz’in elçisi tarafından Hârizmşah’a şifahen iletilmiştir: “Bundan böyle yeryüzündeki bütün memleketler arasında

¹⁵⁴ Cüveynî, a. g. e, I, 135-136.

¹⁵⁵ Cüveynî, a. g. e, I, 136.

¹⁵⁶ Abûl-Farac, a. g. e, II, 482.

¹⁵⁷ İzgi, a. g. m., s. 95.

¹⁵⁸ Cüveynî, a. g. e, I, 136.

sulh olmasını emrediyoruz. Tacirler korkmadan her yere gidip gelecekler. Zenginler ve fakirler barış içinde yaşayarak Allah'a şükredecekler.”¹⁵⁹

Cengiz Han ve adamları tarafından seçilen tüccarlar Otrar'a vardıkları zaman oranın yöneticisi İnal veya İncalcık¹⁶⁰ tarafından durdurulmuştur. İncalcık'a Sultan'ın annesi Terken Hatun'la olan akrabalığı dolayısıyla ona Gayır Handa¹⁶¹ denilmekteydi.¹⁶² İncalcık, Muhammed Hârizmşah'a haber göndererek bu kervan hakkında bilgi vermiş ve kervanın ne gibi bir işleme tabi tutulacağını sormuştur. Bu hususta Muhammed'e ait sorumluluğun derecesi hakkında kaynaklarımızda bir birinden farklı bilgiler bulunmaktadır. Bazı yazarlara göre vali, yalnız tüccarların mallarını ele geçirmek için harisliğinden dolayı böyle hareket etmiştir. Tüccarların casus gibi hareket ettiklerini Sultana bildirince Muhammed tevkif edilmelerini emretti. Vali kendiliğinden katliama karar vererek maktullerin bütün mallarını aldı. Ancak Sultan sonradan valinin hareketine müsamaha etmeğe mecbur oldu. Çünkü taraf ile mücadeleye girişemezdi. Mallar Buhârâ ve Semerkant tüccarına satılarak elde edilen parayı Sultan aldı.¹⁶³ İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre vali Sultana, yalnız kervanın gelişini ve mallarının miktarını haber verdi. Sultan, derhal tüccarların katledilmelerini ve mallarının kendisine gönderilmesini emretti.¹⁶⁴

Cüveynî'ye göre, Moğolların gönderdiği tüccarların arasında bir de Hintli vardı. İncalcık Han, bu Hintliyi daha önce tanıdığından onu yanına çağırdı. Soyundan ve mevkiinden aldığı güçle herkese tepeden baktığı için Hintliye sert davrandı. Hintli, İncalcık'tan korkmadı. Menfaatini düşünüp ona fazla ilgi ve saygı göstermedi. Buna çok sinirlenen İncalcık, orada bulunan bütün tüccarları hapsedip mallarına el koydu. Tüccarları cezalandırma konusunda Sultandan izin almak için Irak'a elçi gönderdi. Sultan, hiç düşünmeden onların öldürülmelerine ve mallarına el konulmasına izin verdi. Sultanın emri Gayır Han'a ulaşmadan önce, tüccarlardan biri bir yolunu bularak zindandan kaçıp bir yere gizlenmişti. Arkadaşlarının başına gelenleri öğrenince derhal yola çıktı. Zahmetli bir yolculuktan sonra Cengiz Han'ın huzuruna varmış ve olanları olduğu gibi anlatmıştır.¹⁶⁵

Bu konuda meşhur seyyah İbn Battûta (v. 770/1369) ise şöyle demektedir: “Tarih sahnesine çıkan Cengiz Han önce doğduğu şehri ele geçirerek kuvvet ve iktidarını arttırdı.

¹⁵⁹ Abûl-Farac, a. g. e, II, 482.

¹⁶⁰ İncalcık: Çağatay Türkçesinde inal “şehzade” manasına gelir. Bu kelime unvan olabileceği gibi ad da olabilir. Bkz. Cüveynî, a. g. e, I, 136, dipnot, 337.

¹⁶¹ Gayır: Türkmençe olan bu kelime “kudretli” manasına gelir. Bütün bu isimler hakkında daha fazla bilgi için bkz: Kafesoğlu, a. g. e, s. 240.

¹⁶² Cüveynî, a. g. e, I, 136.

¹⁶³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 423.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, a. g. e, XII, 361-362.

¹⁶⁵ Cüveynî, a. g. e, I, s. 136.

Sonra Hıta ve Çin ülkelerine devamlı akınlarda bulunarak taraftarlarının sayısını çoğalttı, Hoten, Kaşgar ve Elmalık şehirlerini yağma ve talan etti. Hârizm, Horasan ve Mâverâünnehr hükümdarı olan Celâleddin Sencer b. Harzemşah'ın durumu pek kuvvetli olduğundan, Cengiz Han onun ülkesine saldırmaya cesaret edemedi. Ancak anlaşmalı olarak bazı tüccarları yanlarında Çin malı kumaşlar olduğu halde Celâleddin'in ülkesi dâhilinde bulunan Otrar şehrine göndermiş idi. Otrar valisi keyfiyeti Celâleddin'e bildirerek, sözü edilen tüccarlara karşı ne yapması lâzım geldiğini öğrenmek istedi. Bunun üzerine hükümdar, tüccarların elindeki mallarının alınmasını, bir ibret olması için uzuvlarının kesilerek memleketlerine gönderilmesini emretti. Vali aldığı emri yerine getirince, Cengiz Han, İslâm ülkelerini ele geçirmek üzere büyük bir ordu ile harekete geçti ve önce Otrar üzerine yürüdü".¹⁶⁶

Diğer taraftan R. Rahmanaliyev'in şu görüşü de dikkat çekicidir: "Cengiz Han'ın gönderdiği 450 kişiden oluşan 500 develik kervanı Otrar valisi Kayırhan öldürmüştür diyen malumat bugün geçerliliğini kaybetmiştir. Büyük bir valinin böyle bir akılsızca işe girişmesi şüpheli olan bir durumdur. Cengiz Han'ın o dönemlerde memleketler arasında casusluk hizmetini iyi bir şekilde yürüttüğü ve o gizli casusları vasıtasıyla büyük işleri çözdüğü bellidir. Cengiz Han Otrar olayında da kendisinin gönderdiği kervanı gizli bir şekilde casuslarına öldürterek, bütün suçu Kayırhan üzerine atmıştır. Böyle yapması Cengiz Han'ın Orta Asya'ya, yani "suçlu ülke'ye" suçunu kabul ettirerek harb ilan etmesi için bir sebep idi".¹⁶⁷

Kokiş Rısbay'a göre de Cengiz Han'ın Kazakistan ve Orta Asya'ya düzenlediği seferlerinin altında yatan büyük bir önemli gerekçe söz konusudur. Ona göre bu seferlerin sonucunda Doğu Avrupa ile Ön Asya'ya yol açılacaktı. Onun için bu sefere iyice hazırlanmıştı. Bu bölgelere sefere çıkması için "Otrar Hadisesi" bahane olmuştur.¹⁶⁸ Moğollar zaten 614-615/1218-1219 senesinde komşu memleketlerin halklarını kendi hâkimiyetlerine almıştı. Yedisu'yu hiçbir karşılıksız almıştı. Daha sonra 606-607/1210-1211 senesinde Karluk Yabgusu Arıstan Han Cengiz Han'ın hâkimiyeti altına girmişti. 613/1217 senesinde Almalık hükümdarı Buzar Moğol Hanı'nın çiftliğine dönmüştü. 614/1218 senesinde Balasağun Moğol kolbaşı Cebe'ye savaşız baş eğimişti. Arkasından Moğollar ilerleyerek Doğu Avrupa'ya geçmek istiyordu. Bu şekilde ilerlemeleri sonucunda Hârizmşah'ın şehri olan Otrar'a sıra gelmişti.¹⁶⁹

¹⁶⁶ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nüzzâr ve Ğarâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Çev. Mümin Çevik, İstanbul, 1983, I, 259.

¹⁶⁷ *Otrar Ansiklopediya*, s. 305-306.

¹⁶⁸ Rısbay, Kokiş, *Kazakistan Respublikasının Tarihi*, Almatı, 2001, s. 40.

¹⁶⁹ *Otrar Ansiklopediya*, s. 31.

Daha sonra tarihe Otrar faciası olarak geçen ve Otrar'da gerçekleşen büyük hakaretin karşısında Cengiz Han soğukkanlılığını yitirmedi. Tazminat istemek için¹⁷⁰ Muhammed Hârizmşah'ın babası Sultan Tekiş'in-Emirlerinden olan Kafrec Bugra ve kendi ordusudaki iki kişiyi elçi olarak vazifelendirip Muhammed Hârizmşah'a yollamıştır. Cengiz Han, Hârizmşah'tan sulhu bozduğu gerekçesi ile Otrar valisi İnalıcık'ın kendisine teslim edilmesini istemiştir. Fakat Muhammed Hârizmşah bu teklifi kabul etmemiş¹⁷¹ ve aynı zamanda Cengiz'in yolladığı bu elçilerin birini öldürtmüş ve diğer ikisi de Moğolistan'a sakalları tıraş edilerek gönderilmiştir.¹⁷²

Bu olaylar Cengiz Han'ı öylesine etkilemiştir ki, sakin ve rahat olmasını sağlayan sertler yıkılmış, öfke ve gazabının sert rüzgârları, sabrını ve yumuşak huyluluğunun gözüne toprak serpmiştir. Gazap ateşi öyle alevlenmiştir ki, gözlerinden yaşlar dökülmeye başlamıştır. O ateşi söndürmek için kanların dökülmesinden başka çare yoktu. Öfkeli durumda yalnız başına bir tepeye çıkar. Başını açıp yüzünü toprağa koyarak üç gün üç gece inler ve şöyle der: “(Tanrım) bu karışıklığı çıkaran ben değilim, bana intikam gücü ver.” Ondan sonra tepeden iner ve savaş için gerekli hazırlıklara girişir.¹⁷³

Kafesoğlu'na göre Cengiz Han'ın tepeye çıkıp bir süre durarak Tanrı'ya yakarmasının iki yönü vardır. Biincisi bu davranış, Şamanizm ayinlerinden bir safha, bir tür itikâftir. Diğerisi ise, Han'a kayıtsız şartsız bağlı bulunan ve onun yakarılarının sonucunu sabırsızlıkla bekleyen Moğolların kinini ve hıncını bilemeye yönelik akıllıca bir geciktirmedir.¹⁷⁴

O sırada Cengiz Han'ın ordusunun bir kısmı Güçlüğ Han ile Tok Toğan'ın peşine düşmüştü. Dünyaya yaydıkları fitne ve fesadı ortadan kaldırmak için daha önce onların üzerine gönderdiği askerleri takviye etti. Aynı zamanda Sultana da bir elçi yollayarak, sebepsiz olarak akıttığı kanların intikamını almak için yakında üzerine yürüyeceğini bildirdi.

Cengiz Han'ın bundan maksadı, onun da hazırlanmasına fırsat vermek, ileride yenildiği zaman “Habersiz yakalandım”¹⁷⁵ bahanesini uydurmasını önlemektir.

Bütün bunlarla birlikte Doğu ile Batı arasında ticarete bu kadar önem veren, ticaret kervanlarının gidip gelmesinde herhangi bir hâdise çıkmaması için yollara nöbetçi diktiren Cengiz, sadece öç almak için bu sefere çıkmış olabilir. Kendisini Doğu'nun, Muhammed Hârizmşah'ı da Batı'nın hâkimi olarak tanınması, Cengiz'in bu seferi, bütün Orta Asya'yı bir

¹⁷⁰ Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, 2001, s. 175.

¹⁷¹ İzgi, a. g. m., s. 98.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, a. g. e, XII, 363.

¹⁷³ Cüveynî, a. g. e, I, s. 137

¹⁷⁴ Kafesoğlu, a. g. e, s. 246.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, a. g. e, XII, 363; Cüveynî, a. g. e, I, s. 138

sel gibi yakıp yıkması isteğinden doğmuş değildir. Otrar hâdisesinden sonra, Cengiz Han'ın Muhammed Hârizmşah'a itimadı kalmıyor ve sultanlığı Muhammed Hârizmşah'a yakıştırmıyordu. Hattâ Kadı Vahidu'd-din Fushenci ile konuşmalarında, "Hârizmşah padişah değil bir hırsızdır. Padişah olsaydı benim elçilerimi öldürmezdi"¹⁷⁶ demesi, Otrar seferini sadece bir öç almak gayesiyle yaptığını gösteren delildir.

Yalnız Hârizmşahlar Devleti'nin ani ve korkunç bir şekilde yıkılması ile de kalmayarak, doğu İslâm dünyasında yüz binlerce Müslümanın ölümüne, birçok şehrin yakılmasına sebep olan ve daha birçok tarihi neticeler doğuran bu savaşta Alâaddin'in sorumluluğu çok büyüktür. Eğer bu Otrar faciası olmasaydı, henüz Güçlük'e karşı mücadelesini bitirmemiş, Çin ve Tangut hareketlerini neticelendirmemiş olan Moğollar'ın, dışarıdan çok azametli görünen Hârizmşahlar Devleti'ne hücum etmeleri beklenemezdi. Bunu teyit eden en büyük delil, harbe girişmek zorunda kalan Cengiz'in, harekete kalkışmadan evvel, uzun hazırlıklarda bulunması ve 615/1219 yazını İrtiş nehri kenarında geçirerek, bütün kuvvetlerini topladıktan sonra harekete girişmesidir.¹⁷⁷

Olayların seyri takip edildiğinde Otrar faciasının, önünde sonunda gerçekleşmesinin kaçınılmaz olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Cengiz'in daha önceki hareket tarzına bakıldığında güçlü düşmanlara baş edecek güce ulaşmayı sabırla beklediği ve rakiplerinin zayıf anını kolladığı görülecektir.¹⁷⁸ Dolayısıyla Moğollar, Hârizmşah'ın memleketinin hududundaki bozkırlarda hâkimiyetini kesinlikle sağlayınca, onun içişlerindeki zaafını elbette fark edecekler ve bu şartlar altında göçebeler tarafından medeni kavimlerin çok daha zengin arazilerinin istilâ edilmesi kaçınılmazdı.

6. Moğolların Otrar'ı İstilâ Etmesi

Güçlük ile Tok Toğan'ın çıkardıkları karışıklıklar sona erince Cengiz Han, oğullarını, büyük emirlerini ve komutanlarını topladı ve askerlerini savaş düzenine sokup ordunun iki tarafının ve öncü birliklerinin komutanını tayin etti. Yeni bir yasa çıkararak 614/1218 yılında harekete geçti. Bundan sonra Cengiz Han, olaydan sorumlu tuttuğu Hârizmşah'a bir heyet göndererek anlaşmanın bozulduğunu bildirmiş ve Otrar valisi İnalçık'ın teslimini istemiştir.¹⁷⁹ Fakat bu isteği reddedilince Cengiz Han Hârizmşahlara karşı savaşa karar vermiştir.

¹⁷⁶ İzgi, a. g. m., s. 99.

¹⁷⁷ Özaydın, "Hârizmşahlar Devleti", IV, 893.

¹⁷⁸ Özdemir, Ahmet, Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı, İstanbul, 2005, s. 143.

¹⁷⁹ Kramers, a. g. md., IX, 457.

Bir başka ifadeyle son elçilerinin öldürülmesinden sonra Cengiz Han, Muhammed Hârizmşah'tan öç almak için kendisine karşı sefer açmağa karar vermiştir. Girişilecek seferin çok uzun olacağını düşünen Cengiz Han'ın karısı, Cengiz'in ölümü halinde yerine kimin geçeceğine karar vermesini Cengiz'den istemiş, Cengiz de böyle bir seçimin yapılmasını uygun görüp aile efradını toplayarak Ögedey'i kendisine halef seçmiştir.¹⁸⁰

Muhammed Hârizmşah, Cengiz'in hazırlıklarını öğrenince harp meclisini topladı ve Moğollarla yapılacak savaşın stratejisini çizmeye çalıştı. Mecliste, Moğol ordusunu Seyhun kıyısında karşılamak hususunda ileri sürülen teklifi Alâaddin beğenmemiş ve onlar ile Mâverâünnehr'de savaşmak fikrini benimsemişti. Kuvvetlerini büyük şehir ve kalelere dağıtarak parçalayan Hârizmşah, garip bir endişe ile, bu kuvvetlerden herhangi birinin başında bulunmağa da cesaret edemeyerek, onları ayrı ayrı kumandanların emrine verdi. Kendisi de Horasana gitti.¹⁸¹

Cengiz Han, Kayalık'a varınca oranın amiri Arslan Han, ona tâbi oldu. Para ve mal vererek canını onun vereceği cezadan kurtardı. Cengiz Han'ın ilgi ve sevgisini kazanarak onun gözde adamları arasına girdi.¹⁸² Ayrıca Arslan Han 6000 kişilik bir kuvvetle kendisine katıldı. Daha zayıf birliklerin başlarındaki Almalık hükümdarı ve Uygurlar da onunla buluşmaya geldi. Birlikler yukarı İrtiş'te bir araya geldi. Çin deneyiminden ders alan Cengiz Han'ın beraberinde kuşatma malzemeleri ve Uzakdoğu'dan getirttiği teknik kadro ve mühendisler de vardı.¹⁸³

Moğol askerlerinin sayısı 150.000 ile 200.000 arasında idi. Kafesoğluna göre ise Moğol askerlerinin sayısı ortalama bir hesaplama 130.000'den¹⁸⁴ aşağı değildir. Hârizmşah'ın ordusu daha kalabalıktı. Bunun 110 binini Moğollar, diğerini ise Uygurlar ile Karluklar oluşturmuştu. Halk istilâcılara karşı kahramanca savaştı. Fakat düşmanın süper gücünü kırmaya gücü yetmedi. Arap, Fars kaynaklarına göre istilâcılar otuza yakın şehri yerle bir edip, halkını hunharca katletmiştir. Bunların içinde Güney Kazakistan'ın Otrar, Sığanak, Aşınas gibi şehirleri de yer almaktadır.¹⁸⁵ Ancak Moğol ordusu düzen ve disiplinden mahrumdu. Cengiz kendisine bağlı ve becerikli komutanlarını birliklerinin başına geçirmişti.

Hârizmşahlar ülkesinde olup biteni yakından takip eden Cengiz Han, 616/1220 yılı başlarında ordusu ile Otrar'a geldi. Önce Otrar'ı ele geçirmek ve bu harbe sebep olan İnalçık'ı cezalandırmak istiyordu. Otrar'ı kuşatan Cengiz, muhafızlarının çokluğunu ve surların

¹⁸⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara, 1986, s. 179; Kafesoğlu, a. g. e, s. 247.

¹⁸¹ Abû'l-Farac, a. g. e, II, 513-514.

¹⁸² Cüveynî, a. g. e, I, 139.

¹⁸³ Roux, a. g. e, s. 180.

¹⁸⁴ Kafesoğlu, a. g. e, s. 248.

¹⁸⁵ Zeyneş, a. g. e, s. 39.

sağlamlığını görünce burada fazla oyalanmak istemedi.¹⁸⁶ Kuvvetlerini taksim ederek Ordunun bir kısmı, bilhassa Uygur tümeni de dâhil olduğu halde şehrin muhasarasına bırakıldı. Cuçi'nin kumandası altındaki başka bir tümen Seyhun'un istikametini takiben sevk edildi, küçük bir birlik nehirden yukarı, Benâket ile Hocend'e gönderildi. Esas kuvvetlerin başında bulunan Cengiz Han, Tuluy ile birlikte Buhârâ üzerine yürüdü.¹⁸⁷

Cengiz Han'm karargâhını kalenin önüne kurdular. Sultan, Cengiz Han'm üzerine geldiğini öğrenince, emrine elli bin asker verdiği Gayır Han ile on bin kişilik bir ordunun başında bulunan saray muhafızlarının komutanı Karaca'yı orada bıraktıktan, kalenin surlarını sağlamlaştırıp, yeteri kadar erzak ve teçhizat sağladıktan sonra oradan ayrılmıştı. Moğol ordusunun şehrin önünde bulunduğu sırada Gayır Han, kalenin içinde hazırlıkları gözden geçirdi ve mevzilere adamlar tayin etti. Bu işler tamamlandıktan sonra kalenin burcuna çıktı. Etrafa baktığında bir asker denizi gördü. Şaşkınlıklar içinde bir süre ellerini ısırarak Moğol askerlerini seyretti.¹⁸⁸

Otrar valisi Kayırhan şehir halkını bir araya getirip, 80 bin askeriyle beş ay boyunca ata yurdunu düşmana karşı savundu¹⁸⁹. Bu savaşa her kesimden halk katıldı. Şehrin çevresinde yapılmış olan kale duvarlarının üstüne kum torbalarından barikatlar yapıldı. İçine kaynar su koyulmuş fiçiler hazırlandı. Kalenin çevresine hendekler kazıldı ve o hendekler suyla dolduruldu. Kaleyi yıkamayan düşman askeri merdivenler vasıtasıyla tırmanıp, kalenin üstünden aşarak öbür tarafa geçmeye çalıştılar. Fakat bundan bir sonuç alamadılar. Yukarıdan yağmur gibi yağın oklar, fırlatılan taşlar, arka arkaya dökülen kaynar su onları, aşağı yuvarlayarak, çukurdaki suya düşürüyordu. Binlerce kez şehri işgal etmeye teşebbüs etseler de bir sonuç alınamadı.¹⁹⁰

Daha sonra Otrar halkı, kitlelerle karşılaştı. Bunun üzerine Karaca, silahları bırakıp şehri Moğollara teslim etme konusunda Gayır'm fikrini sordu. Bu savaşın sebebinin kendisi olduğunu ve hiçbir şekilde buradan sağ çıkamayacağını düşünen Gayır, teslim olmayı uygun görmedi. "Teslim olursak, velinimetimiz olan Sultan'a vefasızlık etmiş oluruz. Sonra bu yapacağımız şey için ne bahane bulabiliriz? Müslümanların hakkımızda söyleyeceği acı sözlere ve kınamalara ne cevap veririz?" diye onu tersledi. Bu sözler karşısında Karaca, bir şey söylemeyip akşamı bekledi.¹⁹¹

¹⁸⁶ Çetin, a. g. e, s. 65.

¹⁸⁷ Cüveynî, a. g. e, I, 140; Rısbay, a. g. e, s. 40.

¹⁸⁸ Baypakov, a. g. e, s. 159.

¹⁸⁹ Özdemir, a. g. e, s. 158.

¹⁹⁰ Zeyneş, a. g. e, s. 40.

¹⁹¹ Cüveynî, a. g. e, I, 140.

Akşam olunca Gayır Han'a 10 bin askeriyle yardıma gelerek kale kapılarının birisini koruyan askerlerin başı Karaca'nın vefasızlığı Otrar ile onu koruyanların kötü kaderine sebep oldu. O, düşmana teslim olup, açtığı "Sufihan" kapısından binlerce Moğol askeri hiçbir engelle karşılaşmadan şehre girdi.¹⁹²

Moğol askerlerine yakalanan Karacay'ı sabah olunca, subayları ile birlikte şehzadelerin yanına götürdüler. Şehzadeler, düşünüp taşındıktan ve gerekli araştırmayı ve soruşturmayı yaptıktan sonra, "Sen kendi efendini nasıl aldattınsa bizi de öyle aldatacaksın. Onun için senin bize ihtiyacın yoktur"¹⁹³ diyerek yanındakilerle birlikte onu, öldürdüler. Daha önce kaçmak için şehrin dışına çıkmış olan kadın, erkek, büyük, küçük bütün halkı, koyun sürüleri gibi yakındaki boş alana sürdüler ve ellerinde bulunan bütün malları yağma ettiler. Kahramanca savaşan yirmi bin adamıyla kalenin dışında savaşan Gayır'ı tekrar kaleye sığınmaya mecbur ettiler.¹⁹⁴

Gayır ve adamları, tek kişi kalıncaya kadar savaşa devam ettiler ve Moğol ordusuna ağır kayıplar verdirdiler. Bir ay kadar onlara karşı koydular. Sonunda iki kişiyle kalan Gayır canla başla savaştı ve teslim olmadı. Onu iki adamıyla birlikte bir evin damında kıstırdılar. Canlı yakalanması emrolunduğu için öldürmeye kalkmadılar. Kısa bir zaman sonra iki adamını öldürüp Gayır'ın elinden silahını düşürdükleri zaman Gayır, cariyelerin verdiği kiremitleri Moğolların üzerine atarak kendini savunmaya çalıştı. Kiremit de bitince etrafını çepeçevre saran askerlere saldırıp birkaçını yere indirdiyse de sonunda onu esir aldılar ve zincirlerle sınıksız bağladılar. Bundan sonra kaleyi ve surları yerle bir ettiler. Kılıçtan kurtulan sanatkârlar ve diğerlerini, kendilerine hizmet etsin diye alıp götürdüler. O sırada Buhârâ'dan Semerkand'a gitmiş olan Cengiz Han'a katılmak için yola çıkan ordusu Cengiz Han'a Gayır'ı canlı olarak ulaştırdı. Sonunda Cengiz Han kurşun hazırlatarak Gayırhan'ın gözleri ile kulaklarına dökülmesi emrini vermiştir.¹⁹⁵

Diğer yönlerdeki harekâta gelince, Sıgnak, Ur-kent ve Barçınlığkent alınarak burada katliam yapılması, Cend'in terk edilmesine ve halkın kargaşa içinde kalmasına sebep oldu. 616/1220 Nisanında Moğollar buraya da girdiler. Az bir kuvvetle Benakent alınıp, vali Timur Melik idaresindeki Hocend zorlu bir mücadele ile zaptedildi. Buhârâ'daki Hârizmşah garnizonu ise şehrin müdafaasından vazgeçip ani bir taarruzla çemberi yarıp geçmeye karar verdi. Ancak onlar da Moğollar tarafından toptan imha edildiler. Bu suretle, Cengiz Han

¹⁹² Kazakistan Tarihi, *Oçerkter*, Almatı, 1994, s. 102.

¹⁹³ Abû'l Farac, a. g. e, II, 496.

¹⁹⁴ Cüveynî, a. g. e, I, 141.

¹⁹⁵ Moğollar'da kurşun dökerek, işkenceyle kişi öldürme âdeti vardı. Kayırhan'ı da öyle öldürmüştür. Bkz. Rısbay, a. g. e, s. 41.

616/1220 Şubatında şehre girdi. İslâm âleminin en önemli kültür merkezi sayılan bu şehir, kısa sürede bir harabe haline geldi. Buhârâ'dan sonra Semerkand da aynı akıbete uğradı.¹⁹⁶ Mâverâünnehr'in zaptı, Hârizmşah Devleti'nin de sonu demektir. Ancak, bu yıkılış için iki şey kalmıştı.¹⁹⁷

Birincisi, Sultan Muhammed'in ele geçirilmesi, ikincisi ise devletin kalbi sayılan Hârizm'in zapt edilmesi. Nitekim Cengiz Han, ordusunu bu bölgeye sevk ederek, Terken Hatun ile oğlu arasındaki anlaşmazlıktan istifade ile Hârizm'in gücünü kırmaya çalıştı. Sultan Muhammed ise ailesi ve hazinesiyle birlikte Gürgeç'i terk etti. Fakat giderken o tarihe kadar, Hârizm'e getirdiği, yıkılmış olduğu devletlerin üyelerinin hepsini Ceyhun'a attırıp boğdurttu. Terken Hatun ise İlâl kalesine sığındıysa da esir alınarak, Cengiz Han'ın Karakurum'daki sarayında çok sefilâne bir hayat içinde 630/1232'de öldü. Cengiz Han, onun kızlarından ikisini Çağatay'a teslim etti. Çağatay da onlardan birini özel cariyesi yapıp diğerini veziri Kutbeddin Habeş Amid'e vermiştir.¹⁹⁸

616/1220'de Semerkant'tan Mâverâünnehr'i terk ederek Belh'te bulunan Alâaddin, Irak'a, oğlu Rükneddîn'in yanına gitmek ve Moğolların takibatından kurtulmak niyeti ile, oradan Tuş'a kaçtı. Fakat Moğollar, her tarafta zaferler kazanarak, süratle ilerliyorlardı. Hârizmşah, Nişabur ve Bîstam yolu ile Rey'e gelerek, Hemedan civarında Ferrezin kalesinde, 30.000 kişilik bir ordu ile kendilerini bekleyen Rükneddîn'e katıldı. Moğol kuvvetlerinin kendisini adım adım takip etmeleri üzerine, güvenli gördüğü Âbeskûn'da bir adaya sığındı. Oğlu Celâleddin'i vâli tayin ederek 616/1220 yılında vefat etti.¹⁹⁹

Hârizmşahlıların son Sultanı olan Celâleddin devrine baktığımızda onun Moğollarla, Delhi Devleti Sultanı Şemseddin İl-Tutmuş ve Kabaca ile yaptığı bazı mücadelelerde zaferler kazandığını görmekteyiz. Bununla birlikte Cengiz kuvvetleri Sultanı takip etmekten geri durmamış. Celâleddin'in 627/1230 yılında Ahlat'ı kuşatarak tahrip etmesi ve Müslümanları öldürmesi, Moğollara karşı müttefik olması gereken Eyyubî meliklerinin düşmanlığını ve halkın nefretini kazanmasına neden olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Alâaddin Keykûbâd ile mücadeleye girişmesi ise daha büyük bir hata idi. İki sultan arasındaki bu mücadele 627/1230'da Yassıçemen'de yapılan savaşta Celâleddin'in yenilgisi ile son

¹⁹⁶ İbn Battûta, a. g. e, I, 269.

¹⁹⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, 49.

¹⁹⁸ Cüveynî, a. g. e, II, 164.

¹⁹⁹ Cüveynî, a. g. e, II, 106; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, 49.

buldu.²⁰⁰ Her devletin doğması, büyümesi ve gelişmesi, en sonunda da yıkılışı gibi 628/1231’de Celâleddin’in öldürülmesi²⁰¹ ile Hârizmşahlar Devleti de tarihe karışmış oldu.

7. Moğol İstilâsının Yol Açtığı Zararlar

Öncelikle Moğollar istilâ ettikleri halkların kültürünün, ticaretinin ve tarımının gelişmesine engel olmuştur. En önemlisi, binlerce günahsız insan öldürülüp seçkin ustalar ve sanatkârlar tutuklanmıştır. Esirler Moğol ülkesine gönderilip, köle olarak çalıştırılmış, hayatta kalabilen halk ise sefil bir hayat sürmüştür. Moğollar halkı sömürerek daha da güçlenmiştir.

Ceyhun ve Seyhun sularının iyi düzenlenmiş sulama şebekesi ile etrafındaki topraklara akıtılması, verimi ve refahı artırmıştır. Yalnız, Oğuzların isyan ederek Sultan Sencer’ı esir almaları ve Horasan’ı istilâ etmeleri bölgedeki ziraî gelişmelere olumsuz yönde etki etmişti. Aynı durum Moğol istilâsı devrinde de görülmüş ve sulama sistemlerinin bozulması, ağır vergiler ve istilâ sebebiyle halkın topraklarını terk etmesi tarıma büyük sekte vurmuştur.²⁰²

Moğol istilâsıyla güzel şehirler, sağlam kaleler, görkemli saraylar, ihtişamlı camiler yıkılmıştır. Halkın kendi elleriyle, alın teriyle yüzyıllar boyunca yaptığı sulama kanalları bozularak ekin alanları işe yaramayacak hâle getirilmiştir. Özellikle tarihi abideler, zengin kütüphaneler, dini medreseler ve kültürel merkezler çok zarar gördü.

Moğolların egemenliği hem göçebe ve hem yerleşik hayat yaşamakta ve hayvancılığı, tarımı, el sanatı geliştirmekte olan Güney Kazakistan’ın durumunu tamamen değiştirdi. Çünkü istilâcılar bu ülkeyi kendilerinin esas merkezi yapmayı önceden düşünmüşlerdi. Gerçekten de onlar kendi egemenliğini sürdürürken bu toprağın bütün idare merkezlerine binlerce asker yığdı. Bu ülkeye 200 bin kadar göçebe Moğol yerleştirildi. Onlar ata mesleği hayvancılık ve hayvan ticareti ile uğraştılar. Bu nedenle hayvan gütmek için geniş yaylak gerekliydi. O zamana kadar gelirin esas sahası olan yerleşik tarım bölgeleri daraltılıp otlaklar yapıldı.²⁰³

Eski Türk tarihiyle ilgili arşivler, kitabeler yakılarak kül edildi. İstilâcılardan sadece otuz yıl sonra İli bölgesini gezen, ünlü Avrupalı gezgin Wilhelm Rubruk: “Bu ülkede önce pek çok şehir kurulmuş olup onların çevresi hayvan beslemeye uygundu. Bu yüzden de

²⁰⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, 54.

²⁰¹ Cüveynî, a. g. e, I, 334-369.

²⁰² Çetin, a. g. e, s. 76.

²⁰³ Bulutay, a. g. e, s. 289.

Tatarlar (Moğollar) kendilerinin sürülerini otlatmak için şehirlerin çoğunu yerle bir edip, yıkarak, sürülerin yayılabileceği hâle getirdi”²⁰⁴ diye yazmaktadır.

Yerleşik düzenin bozulması, ekin alanlarının ayaklar altına alınması, şehirlerdeki ticaretin iflas edip şehirlerle tarım alanları arasındaki ilişkinin kesilmesi, Yedisu ile Güney Kazakistan’da pek çok şehrin yok olmasına sebep oldu. Bu ülkelerde, şehir ve tarım kültürünün gelişmesini kabul etmeyen Moğol feodal grupların uzun süre hükmetmesinin de yerleşik ticaretin gelişmesine büyük zararı oldu.²⁰⁵

Moğol yönetici grupların aralarındaki anlaşmazlık, kimin hükmedeceği konusundaki tartışma, siyasi hayattaki çalkantılar, yani yürütülen istilâ savaşları şehir ve tarım alanlarının yok olmasının nedenlerindedir. Bu yüzden XI-XII. yüzyıllarda Güney Kazakistan’da daha da güzelleşen ünlü şehirleri Balasagun, Taraz, Almalık, Almatı, İki Öküz ve başka şehirleri Moğol İmparatorluğu devrinde haritadan silindi.

Moğol istilâsı hâkimiyeti altında olan bölgelerin ekonomik ve kültürel gelişmelerine engel oldu. Kazakistan’ın tarım ve medeniyetinin geri kalmasına sebep oldu. Baypakov’un ifadesine göre: “Moğollar istilâ ettikleri şehirlerde askerlerinin girmesine engel olan kale ve kapıların olmasına izin vermediler. Bu duruma halktan ses de çıkmamıştır”²⁰⁶ demektedir.

Moğollar düzenlemelerini Cengiz Han’ın “*Jasa*” diye adlandırılan kanun ve kurallarına göre yaptılar. Daha sonra Kazakların “*Yedi Yargı*” diye bilinen kanunu ortaya çıkınca “*Jasanı*” da kullanmışlardır.

Yasa gereği göçebe çobanlar her bir yüz hayvandan birini vergi olarak vermekteydi. Aynı şekilde tarımla uğraşanlar da ettikleri mahsullerden belirli bir ölçüde vergi vermekteydi. Vergi için özel görevlendirilen kişiler vardı.²⁰⁷

Moğolların hâkimiyeti altına giren şehirlerde hastalıklar yayılmaya başladı. Yerleşik halkın ayaklanmalarını durdurmak için Cengiz Han zorla yok etme, acımasızca bastırma ve şehirleri yerle bir etme gibi yöntemleri kullanmıştır. İstilâcıların bu yöntemine Siriderya kıyısındaki şehirler ile meskûn yerler ilk kurbanları olmuştur. Moğol kuvvetleri yakarak ve öldürerek zülme yol açmıştır. Nitekim yıkılan şehirler arasında Otrar, Sığanak vb. şehirler vardı.

Yedisu bölgesinde yerleşen halklar Moğol istilâsına karşı büyük oranda tepki göstermemiş olmalarına rağmen bu bölgedeki şehirler de zarar görmüştür. Nitekim bu

²⁰⁴ Kazakistan Tarihi, *Oçerkter*, s.106-107.

²⁰⁵ Zeyneş, a. g. e, s. 41.

²⁰⁶ Baypakov-Komekov-Piçulina, a. g. e, s. 92-93.

²⁰⁷ Rısbay, a. g. e, s. 44.

bölgede istilâya kadar 200'den fazla yerleşim yeri varken, XIII-XIV. yüzyıllarda bölgedeki yerleşim yerlerinin sayısı en fazla 20 civarında idi.²⁰⁸

Siriderya kıyısındaki şehirlerin nasıl acımasızca tahribata uğradığını Otrar şehrinde yapılan arkeolojik kazıların sonuçları göstermektedir. Mesela, şehrin merkez kalesinin bir odasında 20-30 insanın kafataşlarının bir arada bulunması şehir sakinlerinin acımasızca katledildiklerinin bir delilidir. Nitekim Sadece Otrar'ın merkezinde 35.000 kişi öldürülmüştür.²⁰⁹

Muhammed Babür hatıralarında istilâ hakkında şöyle demektedir: “Almalık, Almatı ve Otrar şehirleri Moğol ve Özbek istilâsından sonra yerle bir olmuştur”.²¹⁰

Hikmet Tanyu istilâdan sonra Moğolların nerdeyse kaybolan Şamanizm'i tekrar canlandırmak için harekete geçtiklerinin söyleyerek şöyle demektedir; “Moğolların Asya'da yayılma ve istilâ dönemleri, manevî ve kültürel bakımdan bazı inanç kalıntıları getirmiştir. Bilhassa Şamancı olan bazı Moğol inançlarının, yerli halk inançlarını canlandırma izleri vakit vakit görülmüştür. Moğol Şamanizm'inin kalıntı ve etkilerinin, geçmişteki kalıntıları hatırlatması, fakat onların kökleşip tutunamadıklarını da gözden uzak tutmamak gerekeceği tabiidir”.²¹¹

Moğolların Kazak halkı üzerinde etkisi çok olmuştur. İdari kademedeki Moğollar olmuştur. Kazak dilinde Moğol dilinden gelme söz, isim, kabile adlarının ve inançla alakalı olan her türlü durumlar bu gerçeği ortaya koymaktadır. Günümüzde “ot anne, güneşe tapma vb. Moğol ve Maniheizm'den gelen hurafelerdir.

Moğol istilâsı Kazakistan topraklarında yerleşen halkların sima olarak değişmesine de tesir etmiştir. İstilâya kadarki beyaz ırklı, Avrupalı tip yok olmaya başlamıştır. XIII. yüzyıla kadar Moğol siması 1/3 oranında iken, yaklaşık XIV-XV. yüzyıllarda yeni soy görünüşleri çoğalarak, günümüz Kazak halkında Moğol siması % 70'e çıkmıştır.²¹²

Moğollar Orta Asya'daki halkların medeniyetini yok etmekle yetinmeyip, 638/1258 senesinde Abbâsî halifesinin merkezi Bağdat'ı da işgal etti. Abbâsî halifesi öldürüldü ve Irak'ta Abbâsî hilafetine son verildi. Moğollar bir rivayete göre 800.000 kişi öldürerek²¹³ medeniyet merkezlerini yerle bir etmiştir. O zamana kadar Bağdat İslâm âleminin ayrı ayrı bölgelerini birleştiren bir merkez niteliğinde idi. O dönemin tarihçileri, yazdıkları eserleri

²⁰⁸Joldasbaev-Sadıkov, a. g. e, s. 104.

²⁰⁹ Kasabekov, Amancol; Altayev, Cakıp, *Kazak Felsefesinin Tarihine Kirispe*, Almatı, 1994, s. 54.

²¹⁰ Babür, Zahirüddin Muhammed, *Bâbü-r-nâme*, Çev. B. Kocabekuli, Almatı, 1993, s. 20.

²¹¹ Tanyu, Hikmet, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, İstanbul, 1978, s. 127.

²¹² Kazakistan Tarihi, Almatı, 1994, s. 129-130.

²¹³ Onay, Amet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, T. D.V. Yay, Ankara, 1992, s. 211.

İslâm âlemine ait bir bütün olarak yazarlardı.²¹⁴ Bağdat düştükten sonra İslâm âlemini bir birine bağlayan ip koptu ve her bir bölgenin ayrı bir tarihi, birden çok tarihçisi ortaya çıkmıştır.²¹⁵ Bu durum İslâm âlemini zor, sıkıntılı duruma düşürmüştür. Bu durum tarihçiler içinde geçerli olmuştur. Bir bölgenin tarihçileri diğer bölgenin tarihini bilmez hale gelmiştir.

Moğol istilâsı hakkında Hamid Madonov şöyle demektedir: “Cengiz Han’ın ve Moğol ileri gelenlerinin memleketlere hâkim olmadaki siyaseti sadece istilâ ettikleri halklar için değil, Moğolların kendileri için de zor şartları beraberinde getirmiştir. Bitmez tükenmez savaşlar, mücadeleler, uzak yerlere seferlere çıkma ve sefer esnasında çektikleri zorluklar Moğollar için de ölümden başka bir şey getirmedir”²¹⁶. Cengiz Han’ın ve onun mirasçılarının yaptıkları savaşlar sadece istilâ ettikleri memleketin değil, Moğol ülkesinin kendi ekonomik güçlerini de etkilemiştir.

²¹⁴ Mesela, Mahmud Kaşgari Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazdığı “Dîvanü Lügâti’t-Türk” adlı eserini muhtemelen 470’te (1077) Bağdat halifesi Muktedî-Biemrillâh’ın oğlu Ebûl-Kâsım Abdullah’a takdim etmiştir. Bkz: S. Kaçalın, Mustafa, “Dîvanü Lügâti’t-Türk”, DİA, İstanbul, 1994, IX, 446-449.

²¹⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, 60.

²¹⁶ Madanov, Hamid, *Kazak Halkının Argı Bergi Tarihi*, Almatı, 1995, s. 54.

İKİNCİ BÖLÜM

OTRAR BÖLGESİNİN KÜLTÜREL, EKONOMİK YAPISI VE İSLÂM TARİHİNDEKİ YERİ

Tezimizin bu bölümünde Otrar'ın kültürel yönünden Otrar Medresesi, Otrar Kütüphanesi ve İslâm tarihi açısından önemli olan Otrar'da yetişen âlimler ve eserleri ile Otrar şehrinin canlanması, gelişerek ilerlemesi için olması gereken ekonomik yapısından ve o zaman dilimi içerisindeki İpek Yolu ve ticareti ile şehrin arkeolojik buluntuları konusu ele alınacaktır.

I. Otrar'ın Kültürel Yapısı

1. Otrar Medresesi

Bu medrese Otrar'ın Orta Çağdaki dini eğitim merkezlerindedir. VIII. yüzyılın sonlarına doğru faaliyete başlamış ve Moğol istilâsına kadar hizmet vermiştir. Medresede ilim tahsili için her taraftan gelen talebeler on sene eğitim görmekteydiler. Programa göre öğrencilere öğleye kadar ders verilir, öğleden sonra da bahçe temizliği ve sulanması, yemek pişirmek v.b. medrese işlerinde çalıştırılırlardı. İkinci vaktinden sonra talebeler kendi işleriyle meşgul olurlardı. Otrar Medresesi'nin ilk beş yıllık döneminde o zamanki meşhur üç dil olan Türkî-kıpçak, Farsça ve Arapça okutulurdu. Beş yıldan sonra talebelere dini ilimlerle beraber astronomi, geometri, müzik gibi ilimler derinleştirilerek tedris edilirdi. Hatta kaybolmuş Finik gibi eski diller öğretilirdi.²¹⁷ Meşhur âlim Ebû Nasr el-Fârâbî Otrar Medresesi'nden ilim almıştır.

2. Otrar Kütüphanesi

Orta Çağ muharebelerinde büyük şehirler tahrip, eşyalar gasp veya imhâ olunup, halkın da kılıçtan geçirildiği olmuştur. Bu tahripten güzel sanat eserleri kitaplar kurtulamamış, âlimler de öldürülmüştür. Tarihde birçok yerde kütüphanelerin yakıldığı da yazılıdır. Meselâ: Endülüs'de İspanyolların Araplardan aldıkları yerlerdeki kütüphaneleri

²¹⁷ Davrenbekov, A, "Otrar Medresesi", Kazakistan Ulttık Ansiklopediası, Almatı, 2005, VII, 228.

yaktıkların, Hülâgu²¹⁸ ordularının binlerce cilt kitabı yakarak Dicle'ye attıklarını, nehrin günlerce siyah aktığı ifade edilmektedir.²¹⁹

IX-XI. yüzyıllarda Buhârâ, Semerkant, Otrar, Gürgeç, Merv şehirleri ilmi ve edebî kitaplarının çokluğuyla ünlü olmuştur. Meşhur âlim Ebû Nasr el-Fârâbi'nin dünyaya geldiği Otrar şehrinde İskenderiye'den sonra dünyanın ikinci büyük kütüphanesinin bulunduğu bilinmektedir. Bu kütüphane Cengiz Han'ın istilâsı zamanında yok olmuştur. Otrar Kütüphanesinde mevcut olan bilimsel ortam hakkında günümüze kadar uzanan söylentiler söz konusudur.²²⁰ Nitekim Muallim-i Sâni Ebû Nasr el-Fârâbi büyük kütüphanede ilmi faaliyette bulunmuştur. Burada eski çivi yazısıyla yazılan eserler ile papirüs kâğıtlarından başlayarak, Orta Çağ Avrupa, Arap ve Çin ilim adamlarının edebî eserleri toplanmıştır. İşte, böyle bir külliyyata sahip olan bu kütüphane 614/1218 senesinde Moğol istilâcıları tarafından tahrib edilmiştir.²²¹

Diğer taraftan, Moğol askerinin Otrar'ı altı ay boyunca muhasara ettiği dönemde kütüphanenin gizli bir şekilde yeraltına taşındığı şeklinde bir bilgi vardır. Ama onun hangi yere taşındığı günümüzde açık bir şekilde bilinmemektedir.

Orta Çağ'dan günümüze ulaşan bir anlatıma göre şöyle denilmektedir: Bir avcı tilkiyi kovalarken, tilki bir ine giriyor. Avcı ini kazmaya başladığında eline papirüs kâğıdı değişiyor. Ama in dediği- mağaranın giriş kapısıymış. İçeriye giren avcı aydınlıkla mağaranın içindeki kitap yığının görmüştür. Ancak, o anda ikinci bir yerden kaçan tilkiyi kovalayan avcı daha sonra bu ini bulamamış denilmektedir. Tahminen bu avcının o zaman gördüğü, Otrar kütüphanesinin yeraltına saklanmış kitapları olması mümkündür, denilmektedir.

Fakat bu bilgiler gerçeği yansıtmada yetersiz gözükmektedir. Ancak şu varki ilerideki yapılacak arkolojik kazı sonuçları belki bu ihtilafa bir son verebilir.

İlim merkezi Otrar'da kütüphane olduğunu Kazak halkının yaşlı insanları da unutmamıştır. Onlar nesilden nesile bu kütüphaneyi dilden dile destan olarak aktarmışlardır. Bu şahıslardan birisi olan Buirabay, kendinden öncekilerden bu kütüphanenin var olduğunu bizzat duymuştur.²²²

İstilâ sırasındaki kütüphanelerin durumu hakkında Özdemir'in şu değerlendirmeleri bize yön vericidir: "Kütüphanelerin Moğollar tarafından tahrip edildiğine, hatta Dicle'nin bir deyişe göre öldürülenlerin kanlarından dolayı kırmızı, bir deyişe göre içine atılan kitapların

²¹⁸ Onay, a. g. e, s. 211.

²¹⁹ Onay, a. g. e, s. 271-272.

²²⁰ Cumahanov, T; Cumatayev, B; Şanbay, T, *Altın Orda*, Almatı, 2006, s. 110.

²²¹ Cumahanov-Cumatayev-Şanbay, a. g. e, s. 114.

²²² Margulan, A, a. g. m., s. 7

mürekkeplerinin çözülmesinden dolayı mavi veya siyah aktığına dair bilgilere ilk kaynaklarda rastlamıyoruz. Kütüphanelerin tahribi konusunda Kalkaşendi, “gideceği yere gitti” gibi muğlâk bir ifade kullanıyor. Onun dışında net bir bilgiye rastlamıyoruz. Ama günlerce yağmalanan, tamamıyla yakılan ve tahrip edilen, bu yangından sadece tuğladan inşa edilmiş birkaç yapısı kurtulabilen bir şehirde genel itibariyle kütüphanelerin de tahrip olduğu söylenebilir. Doğrudan kütüphanelere ait haberlere rastlayamayışımızdan bunu böyle kabul etmek durumundayız.”²²³

İstilâ öncesi Otrar Kütüphanesi içerisinde mevcut olan eserler aracılığıyla Kazak topraklarına İslâm Dini’nin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

3. Otrar Hamamı

Orta Çağda gelişen memleketlerde mimari açıdan göze çarpan eserlerden birisi de hamamlardır. Arkeolojik kazılar sonucunda birçok şehirde hamam yerleri bulunmuştur.

Otrar şehrinde yapılan kazı çalışmaları esnasında şehir etrafında XI-XII. yüzyıllara ait iki hamam bulunmuştur. İki hamamdan birisinin dış duvarları muhafaza edilmemişse de iç tarafları korunmuştur. Hamamın genel hacmi 11,5 x 16,5 metredir. Duvarlarının kalınlığı ise 0,7-0,9 metredir. Hamam hilal şeklinde bir planla inşa edilmiştir. Soyunma ve dinlenme odaları ayrı ayrı yapılmıştır. Isıtma ocağı hamamın doğu tarafına yapılmış ve hamam da borularla ısıtılmıştır. Lağım suları da borular vasıtasıyla dışarıda kazılan özel çukurlara dökülmüştür. Hamamın güney tarafında çamaşır yıkanması için iki oda bulunmaktadır. Odaların birisinde de tandır ocağı yapılmıştır.²²⁴ Muhtemelen burada hamama gelenlere çay yapılmıştır.

Otrar’ın ikinci hamamı şehrin güney tarafında, şehre giriş kapısından 200 metre uzaklıkta inşa edilmiştir. Bu hamamın kuruluş biçimi birinci hamama benzemektedir.²²⁵ Ama yapılarındaki sadeliğe göre, sıradan insanların gittiği hamam izlenimi vermektedir.

Otrar’da XI-XII. yüzyıllarda böyle bir hamamın olması Otrar’da şehir ve medeniyetin geliştiğinin bir göstergesidir.

²²³ Özdemir, a. g. e, s. 310.

²²⁴ *Otrar Ansiklopediya*, s. 292.

²²⁵ Joldasbaev; Sadikov, a. g. e, s. 92.

4. Otrar'da Yetişen Âlimler

Fârâb, Kazak topraklarındaki en önemli ilim, bilim ve kültür merkezidir. Burada zamanında çeşitli eserlerle dolu zengin bir kütüphane bulunmaktaydı. Arap komutanı Kuteybe b. Müslim VIII. yüzyılın başlarında Semerkant'a gelir. Şehir padişahı Şaş hakanına mektup yazarak yardım istediğinde onun Turband'ta (Turarband, Turar, Tarband, Otrar) olduğu bilinmektedir. Şaş hakanının o zamanda Otrar'da bulunması şehrin çok büyük olmasa bile orada yaşantı yerinin olması ihtimalini bize vermektedir. Otrar XIX. yüzyılın sonundan günümüze kadar çok araştırılmış ve birçok monografiler (K. A. Akışev, K. M. Baypakov, L. B. Erzakoviç) yayımlanmıştır.

Nil nehrinin Mısır civarında olması hasebiyle Mısır tarihindeki yeri ve önemi ne ise Siriderya (Seyhun)'nın Kazakistan hatta İslâm Tarihi açısından önemi o kadar büyüktür. Çünkü Siriderya Orta Çağ şehir medeniyetinin ocağı olmuştur. Bu Siriderya kenarında, Sığanak, Otrar şehirleri kurulmuştur. Daha sonraları bu şehirlerden ismi İslâm âlemine meşhur olacak ve İslâm Dinine hizmet yapacak olan dilci, hadisçi, fıkıhçı Buhârî, Sığnakî, Semerkandî ve Otrarî (Fârâbî)'ler çıkmıştır.

Otrar-Fârâblı aydınlar hakkında da birçok ilim adamları eserlerinde yer ayırmışlardır. İşte aşağıda haklarından bahsedeceğimiz ilim adamları Otrar'da yetişmişlerdir.

a. Ebû Muhammed el-Makdisî el-Fârâbî

Abdullah b. Muhammed b. Seleme b. Habib b. Abdulvâris Ebû Muhammed el-Makdisî el-Fârâbî hadis âlimidir. Türkistan'daki Fârâb şehrine nisbetle anılır.

Abdullah b. Muhammed Dimeşk'ta Hişâm b. Ammâr, Abdullah b. Ahmed b. Beşîr b. Zekvân, Abbas b. Velîd el-Hilâl, Ebu Muhammed b. Abddurrahman b. Abdullah ed-Dimeşkî ve Duheym'den hadis duymuştur. Abdullah b. Muhammed el-Makdisî el-Fârâbî'den rivayet edenlerin arasında ise Ebu Ducana'nın Ebû Bekir ve Ebu Zera'a adındaki iki oğlu ve Ebu Bekir b. el-Muhrî vardır. Ayrıca el-Hasan b. Munîr, el-Hasan b. Reşîk, Ebû Hâtem Muhammed b. Hibbân el-Bestî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhamed b. Rumeh el-Nasuvî vb. Otrarlı hadis âlimi Abdullah b. Muhammed el-Makdisî el-Fârâbî'yi²²⁶ öven kişilerdendir.

Muhtemelen ilk öğrenimini Fârâb'da yapan Fârâbî'nin daha sonraki tahsili, hayatı, vefat tarihi hakkında kaynaklarda bilgiye rastlayamadık.

²²⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, ts, IV, 225.

b. Yahya b. Ahmed Ebû Zekeriyâ el-Fârâbî

Yahya b. Ahmed Ebû Zekeriyâ el-Fârâbî Arap dili âlimidir. Fârâb'ta doğmuştur. Hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamakla birlikte Yâkût el-Hamevî'nin eserlerinde rastlamaktayız. Hamevî "Barab" hakkından söz ederken: "Barab" Ceyhun nehrinin arkasındaki büyük ve geniş bölgenin adıdır. Bu yer "Fârâb" diye de isimlendirir. Ondan "es-Sihâh fi'l-luga'nın yazarı Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî ve onun dayısı "Dîvânü'l-Edeb" yazarı İshâk b. İbrâhîm ve dil âlimi Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ahmed el-Edîb el-Bârâbî"²²⁷ çıkmıştır demektedir.

Yâkût el-Hamevî kendisinin diğer eserinde ise söz konusu olan Otrarlı dil âlimini "el-Fârâbî" diye göstererek onun hakkında "Mâverâünnehr'in Fârâb bölgesinden çıkan dil âlimidir. O Ebû Abdurrahman Abdullah b. Übeydullah b. Şüreyh el-Buhârî ve Hasan b. Mansûr'dan hadis rivayet etmiştir ve üstelik "el-Masâdir fi'l-luga"²²⁸ yazarı demektedir.

Vefat tarihi kesin olarak belli değildir. Ancak İsmâil Paşa Bağdadî 425/1033'de²²⁹ öldüğünü zikretmektedir.

Otrarlı âlimin sadece dil ilmiyle değil, bununla birlikte Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadislerini de rivayet ettiğini görmekteyiz.

c. Ebu'l-Fadl Sıddîk b. Saîd es-Sunâhî el-Fârâbî

Muhtemelen hadisçi olan Ebu'l Fadl Sıddîk b. Saîd es-Sunâhî el-Fârâbî Türkistan'daki Fârâb ve onun yakınında olan Sunâh şehirlerine nisbetle anılır. Fârâblı Ebu'l Fadl Sıddîk b. Saîd Semerkant'a gidip imam, meşhur hadisçi Muhammed b. Nasr el-Mervezî'den ve Buhârâ'da, Sâlih b. Muhammed el-Cezre'den hadis duymuştur.²³⁰

Sem'ânî Sunâh bölgesini tanıtırken oradan Ebu'l Fadl Sıddîk b. Saîd es-Sunâhî el-Fârâbî çıkmıştır ve Sunâh ise İsficâb beldesindeki Fârâb köylerinden²³¹ demektedir.

Fârâbî'nin daha sonraki tahsili ve hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Fârâbî'nin vefat tarihi ilim tahsili için gittiği Semerkant ve Buhârâ'dan Fârâb'a geri döndükten sonra 350/961'de²³² vefat ettiği bilinmektedir.

d. Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî Arap dili âlimi, lügatçidir. 282/895'de doğan dil âlimi ve Edip Ebû Mansûr el-Ezherî'nin akranı olduğu göz önüne alınarak III. (IX.)

²²⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, ts, I, 318.

²²⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, XIX, 313.

²²⁹ İsmâil Paşa Bağdadî, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul, 1955, II, 518-519.

²³⁰ Cezerî, İzzeddîn İbnü'l-Esîr, *el-Lübab fi Tehzibi'l Ensab*, Beyrut, ts, II, 251.

²³¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Beyrut, 1988, III, 568.

²³² Cezerî, a. g. e, II, 251.

yüzyılın sonlarında veya IV. (X.) yüzyılın başlarında doğduğu söylenebilir.²³³ Türkistan'daki Fârâb şehrine nisbetle anılır. Kâtip Çelebi nisbesini yanlışlıkla Fâryâbî şeklinde kaydetmiştir.²³⁴ Meşhur lügatçi İsmâil el-Cevherî'nin hocası ve dayısı olan Fârâbî'yi büyük Türk filozofu Ebû Nasr el-Fârâbî ile karıştıranlar da olmuştur. Yemen'e gittiğine ve Dîvânü'l-Edeb adlı eserini orada yazdığına dair bilgiler doğru değildir. Dîvânü'l-Edeb'in bir nüshasını Ebü'l-Alâ el-Maarrî'den ikmal eden Yemenli bir şahsın Fârâbî ile karıştırılması sebebiyle onun Yemen'e gittiği zannedilmiştir.²³⁵

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin vefat tarihi kesin olarak belli değildir. Yâkût 450/1058'de öldüğünü zikretmektedir.²³⁶ Suyûtî ise 350/961²³⁷ olarak göstermektedir.

Eserlerine gelince *Dîvânü'l-Edeb fi'l Luga* ve *el-Elfâz ve'l-Hurûf*'tan başka *Şerhun elâ Edebi'l-Kâtib li İbn Kuteybe* ve *Beyânü'l-İ'râb*²³⁸ adlı eserlerinden de söz edilmektedir

e. Abdussamed b. Mahmûd el-Fârûfî el-Fârâbî

Abdussamed b. Mahmûd el-Fârûfî el-Fârâbî (Zahîruddîn) usul ve fıkıh âlimidir. Türkistan'daki Fârâb şehrine nisbetle anılır. Kaynaklarda Otrarlı fıkıh âliminin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Nâsirüddîn'in el-Beydavî'nin "Tavâliu'l-Envâr min Metâli'il-Enzâr ve Minhâcü'l-Vüsûl ilâ ilmi'l-Usûl" adlı eserlerine 707/1307'de şerh yazdığı ve bu dönemlerde yaşadığı bilinmektedir.²³⁹

Abdullah b. Ömer b. Muhammed Nâsirüddîn "el-Beydâvî'nin eserlerine şerh yaptığına göre muhtemelen Kuran, hadis, fıkıh ve Arap dili bilgisine sahiptir.

Fârâbî'nin tahsili ve hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Vefat tarihi de kesin olarak belli değildir.

f. Hüsameddîn Otrarî

Hüsameddîn Otrarî Türkistan'daki Otrar şehrine nisbetle anılır. Otrarî hakkında sadece Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta'nın Tuhfetü'n-Nüzzâr fi Ğarâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr adlı eserinde rastlamaktayız. İbn Battûta Orta Asya'ya Cengiz Han'ın torunları hâkimiyeti ele geçirdiği zamanlarda gelmiştir. İbn Battûta bu gezisinde Urgenç'e, Semerkand'a, Buhârâ'ya ve arkasından Nasaf'a gitmiştir. O, şehir dışındaki kampta Fârâblı fakih şeyh Mevlana Hüsameddîn el-Yağî'yla buluşmuş ve Hüsameddîn hakkında; "Onun ismi

²³³ Karaarslan, Nasuhi Ünal "Fârâbî, İshak b. İbrâhim", DİA, İstanbul, 1995, XII, 163-164.

²³⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Yay. Şerafettin Yaltkaya, Rifât Bilge, İstanbul, 1941, I, 774.

²³⁵ Karaarslan, a.g. md., XII, 163-164.

²³⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, V, 61-65.

²³⁷ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nühât*, Beyrut, ts, I, 437-438.

²³⁸ Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemi'l-Müellifîn*, II, 227; Karaarslan, a.g. md., XII, 164.

²³⁹ Kehhâle, a. g. e, V, 237; Bağdadî, a. g. e, I, 574; Kâtip Çelebi, a. g. e, II, 1116-1117.

(Yağı) Türk dilinde “isyan eden, karşı çıkan” anlamındadır. O Otrarlı idi”²⁴⁰ diye bilgi verir meşhur gezgin. Otrarî'nin tahsili ve hayatı hakkında başka kaynaklarda rastlayamadık. Vefat tarihi belli değildir.

g. Muhammed b. Hasan el-Hârezmî el-Fârâbî

Muhammed b. Hasan el-Hârezmî el-Fârâbî kelimeler âlimidir. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Fârâbî nisbesiyle anıldığına göre Fârâb'da doğduğu söylenebilir. Fârâbî'nin *Şerhu Kitabi'l Hamsin fî Usuliddîn li Fahriddin er-Râzî* adlı kitabı 781/1379'de bitirdiği bilinmektedir.²⁴¹ Fârâbî'nin bundan dolayı Moğol istilâsından sonra yaşadığı söylenebilir.

h. Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî

Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî Arap dili âlimidir. Aslen Türk olup Fârâb'da doğdu. İnci yakut, elmas gibi değerli taş yapımı veya ticaretiyle uğraşan kimse mânâsına gelen Cevherî nisbesiyle anılmasının sebebi bilinmemektedir. İlk tahsiline Fârâb'da Dîvânü'l-Edeb adlı sözlüğün yazarı olan dayısı İshâk b. İbrâhim el-Fârâbî'den ders alarak başladı. Daha sonra değerli hocalardan faydalanmak üzere Irak'a gitti. Orada Ebû Saîd es-Sîrâfî ile Ebû Ali el-Fârisî'nin derslerine devam etti.²⁴²

Muhtemelen bu sıralarda, kendisinden öncekilere göre değişik bir sözlük yazmayı düşündüğü için, hem dilin kullanım inceliklerine vâkıf olmak hem de planladığı esere malzeme toplamak maksadıyla Kuzey Irak, el-Cezîre ve Suriye'deki Rebîa kabileleriyle Hicaz ve Necid'deki Mudar kabileleri arasında uzun müddet kaldı.²⁴³ Cevherî aslen Türk olduğu için daha önce gramer yoluyla nazarî olarak öğrendiği Arapçayı uzun süre gezip dolaştığı bu yerlerde uygulamalı olarak da öğrendi. Bu seyahatlerden sonra tekrar Bağdat'a döndü, fakat burada fazla kalmadan memleketine gitmek üzere yola çıktı. Uğradığı Damgan'da oranın eşrafından olan Ebû Ali Hüseyin b. Ali, kendisinden ilim tahsil etmek ve hat öğrenmek üzere Damgan'da kalmasını rica ettiği için bir süre orada kaldı. Daha sonra Horasan bölgesinin en büyük ilim merkezlerinden biri olan Nîşâbur'a gitti ve ömrünün sonuna kadar bu şehirde bir yandan eğitim ve öğretimle, bir yandan da eser telifi ve Kur'ân-ı Kerîm istinsahıyla meşgul oldu.²⁴⁴ Sözlükçülüğü yanında iyi bir hattat olan Cevherî'nin hattı, daha önceki hattatlardan

²⁴⁰ İbn Battûta, a. g. e, I, 261.

²⁴¹ Kehhâle, a. g. e, IX, 189; Bağdadî, a. g. e, II, 170.

²⁴² Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nühât*, I, 448; Kehhâle, a. g. e, , II, 267; Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, VI, 152.

²⁴³ Kehhâle, a. g. e, II, 267.

²⁴⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, VI, 153.

İbn Mukle'nin (v. 272/886) hattıyla mukayese edilecek kadar güzel olmuştu.²⁴⁵

Ebû İshak İbrahim b. Sâlih el-Verrâk, Cevherî tarafından yetiştirilen ve onun sözlüğünün istinsah edilip yayılmasına hizmet eden talebelerindendir.²⁴⁶

Kaynakların belirttiğine göre son zamanlarında vesveseye kapılıp aklî dengesini kaybeden Cevherî uçmak için kanat takarak Nişâbur'daki evinin veya caminin damına çıkmış, yazdığı sözlüğü kastederek toplanan halka, “Bu dünyada benden başka kimsenin yapmadığı bir şey yaptım. Âhret için de kimsenin yapmadığı bir iş yapacağım” diyerek uçmaya kalkışmış, fakat düşmüştür.²⁴⁷ Vefat tarihi de kesin olarak belli değildir. Ancak kaynaklarda farklı ölüm tarihleri bulunmaktadır. Suyûtî 393-400/1002-1009'de²⁴⁸ öldüğünü zikretmektedir.

Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî'nin *es-Sihâh fi'l-luga, Arûzi'l-varaka, el-Muhaddime fi'n Nahv*²⁴⁹ adlı eserleri ile şiirleri bulunmaktadır.

i. Ebul-Kasım İmadu'd-din Mahmud b. Ahmed el-Fârâbî

Ebul Kasım İmadu'd-din Mahmud b. Ahmed el-Fârâbî fakihtir. Fârâbî nisbesiyle anıldığına göre Fârâb'da doğduğu söylenebilir. İlk ilim tahsilini doğduğu memleketi Otrar'da aldıktan sonra ilmini daha da geliştirmek amacıyla Yesi, Şaş, Semerkant ve Buhârâ'ya gitmiştir. Felsefe, mantık, tarih, coğrafya, astronomi gibi ilimleri öğrenmiş ve bu ilim sahalarında da derin fikirler bırakmıştır.²⁵⁰

Ebul Kasım İmadu'd-din Mahmud b. Ahmed el-Fârâbî'nin *Hûlaset'ü-l Hekaik lima fihi mine'l Esalibi'd Dekaik* adlı eseri bulunmaktadır.²⁵¹ Fârâbî'nin daha sonraki tahsili ve hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Vefat tarihi de belli değildir.

j. Ahmed b. Yusuf el-Fârâbî

Ahmed b. Yusuf el-Fârâbî'nin doğum tarihi, çocukluk yılları ve tahsil hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Fârâbî nisbesiyle anıldığına göre Fârâb'da doğduğu söylenebilir. Fârâbî'nin *Zillât'ü-l Kâri* adlı eserinin olduğu bilinmektedir.²⁵² Fârâblı Ahmed hakkında başka bilgiye rastlayamadık. Vefat tarihi de belli değildir.

²⁴⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, VI, 152-153.

²⁴⁶ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n- Nühât*, I, 447.

²⁴⁷ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n- Nühât*, I, 447.

²⁴⁸ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n- Nühât*, I, 447.

²⁴⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, VI, 155; Kehhâle, a. g. e, II, 267.

²⁵⁰ Derbisali, *Kazakistanın Meşitteri men Medreseleri*, s. 158-159.

²⁵¹ Kehhâle, a. g. e, II,40.

²⁵² Kehhâle, a. g. e, II, 213; Brockelmann, Carl, GAL Suppl., Leiden, 1937, I, 651.

k. Kıvamu'd-din el-İtkânî el-Fârâbî

Emir Kâtip b. Emir Gazi el-Fârâbî el-İtkânî el-Hanafî (Kıvamu'd-din) fakih, dilci, hadis âlimidir. Fârâb yakınlarında İtkân kentinde 19 Şevval 685/Kasım 1286'da doğmuştur.²⁵³ İbn Tağrıberdî ve Ahmed Taşkoprîzâde "İtkân-Fârâb kentlerinden biridir"²⁵⁴ demektedir.

Taşkoprîzâde'ye göre Kıvamu'd-din el-İtkânî el-Fârâbî'yi "Lutfullah" diye isimlendirenlerde olmuştur.²⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî Kıvamu'd-din'i "el-Otrarî" diye göstererek "Fakih, 700/1301'den sonra Otrar'dan Mısır'a geldi. Otrar Türk beldesi, O Ceyhun (doğrusu Seyhun/Siriderya) kenarında büyük şehirdir"²⁵⁶ diye bildirmektedir. Daha sonra İbn Hacer "Kıvamu'd-din el-İtkânî el-Hanefî Surgatmişiya medresesi ilk açıldığında orada ders verdi ve el-Hidâye'ye şerh yazdı diye kısa bilgiyle sınırlamıştır.²⁵⁷ Kazak araştırmacı Absattar Kahire'ye yolculuk yaptığı esnasında adı geçen medreseyi ziyaret ettiğini ve o medresenin günümüzde var olduğunu söylemektedir.²⁵⁸

Muhtemelen ilk öğrenimini Fârâb'da yapan Kıvamu'd-din el-İtkânî el-Fârâbî Bağdat, Mısır, Şam'da hizmet yapmış ve Kahire'de 11 Şevval 758/Kasım 1356'da vefat etmiştir.²⁵⁹

Kıvamu'd-din el-İtkânî el-Fârâbî'nin eserlerine gelince el-Hidâye'yi *Gâyetul Beyân ve Nâdireti'l Akran fi Âhir'i-z Zamân* diye 20 cilt olarak şerh etmiş ve Ahsekidî'ye de şerh yazarak adını da *et-Tabiyan fi Usûli'l Mezheb* koymuştur. *Risâlatun fi Ulûmi Sihheti'l Cuma'a fi Maudiayni Minel Beledi* diye de Bezdevî'nin kitabına şerh yazmış²⁶⁰ ama bitirememiştir.

l. Ebû Nasr Muhammed b. Tarhân b. Uzluk el-Fârâbî

İslâm dünyasının tarih boyunca yetiştirdiği en büyük filozof ve düşünürlerden biri olan ve kaynaklarda kendisinden "*el-Feylesûf et-Türkî*" diye söz edilen Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân b. Uzluk el-Fârâbî, Türkistan'da Siriderya'ya Arıs kolunun döküldüğü yerde, eskiden önemli bir kültür merkezi olan Fârâb²⁶¹ (Otrar)'a tabi Vesic²⁶² Kalesinin Türk kumandanı Muhammed'in oğlu olup, yaklaşık 260/874 yıllarına doğru

²⁵³ Kehhâle, a. g. e, III, 4; Derbisali, "Türkiyadaki Cazba Cadigerlerimiz" Egemen Kazakistan Gazetesi, 28 Nisan, 2010.

²⁵⁴ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vâfi*, Kahire, 1984, III, 101-103; Taşkoprîzâde, *Miftâhü's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Beyrut, 1985, II, 241.

²⁵⁵ Taşkoprîzâde, a. g. e, II, 241.

²⁵⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tebisürü'l-Müntebih bi-Tahrîri'l-Müştebih*, Beyrut, 1967, I, 32.

²⁵⁷ Askalânî, a. g. e, I, 33.

²⁵⁸ Derbisali, "Türkiyadaki Cazba Cadigerlerimiz" Egemen Kazakistan Gazetesi, 28 Nisan, 2010.

²⁵⁹ Kehhâle, a. g. e, III, 4.

²⁶⁰ Kehhâle, a. g. e, III, 4.

²⁶¹ Bu hususta geniş bilgi için bkz. V. V. Barthold, "Fârâb", İA, İstanbul, 1977, IV, 450-451.

²⁶² Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 227.

doğmuştur.²⁶³ Dîvânü'l-Edeb adlı Arapça sözlüğün müellifi İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî ile yeğeni ünlü dilci el-Cevherî de Fârâb menşelidir.²⁶⁴ Bilindiği üzere, el-Cevherî'nin es-Sihâh adlı Arapça sözlüğü İslâm dünyasında büyük bir şöhret kazanmıştır.

Fârâbî, bir süre Merv'de tahsil gördü. Felsefe öğrenimini Bağdat'ta tamamlamaya çalıştı. Burada özellikle Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus'tan Mantık dersi olarak Aristo mantığını iyice öğrendi. Arkadaşları arasında çalışkanlığı ve zekâsıyla tanındı. Daha sonra Harrân'a gitti. Orada Yûhannâ b. Haylân ile tanıştı ve ondan ders olarak Mantık ve Felsefe alanındaki bilgisini artırdı. Yeniden Bağdat'a dönerek Aristo ve Eflâtunun kitaplarını inceledi. Fârâbî Bağdat'tan Şam (Dimaşk)'a gitti. Bir süre sonra Mısır'a geçti. Kısa bir zaman sonra tekrar Şam'a döndü. Birçok dil bilen ve çeşitli eserler yazmış olan bu Türk filozofuna, Halep ve Şam dolaylarında hüküm süren Hamdânîlerin sultanı Seyfûddevele çok hürmet gösterdi. Fârâbî bir müddet onun sarayında kaldı. Vefat tarihi de kesin olarak belli değildir. Ancak Suyûtî 338/950'de öldüğünü zikretmektedir.²⁶⁵ Felsefe, Mantık, Psikoloji, Musikî, Kimya, Matematik ve Tıpta büyük bir bilgin olan Fârâbî'nin ölümü Seyfûddevele'yi çok üzdü. Bu sultanın, onun cenaze namazını bizzat kıldırıldığı söylenir.²⁶⁶ Kabri Seyfûddevele mezarlığında imiş. 1968 senesinde ilim adamı A. Maşanov kabrini bulmuştur. 14 Mayıs 2003 senesinde Şam'a resmi iş görüşmesi için giden Muhtar Kul-Muhammed, Ebû Nasr el-Fârâbî kabrini ziyaret ederek kabrin resmini çekmiştir. Mezar taşında da Müslüman âlimi, filozofu, edebiyatçı, müzisiyen Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân b. Uzluk el-Fârâbî h. 260'da Fârâb'ta doğdu ve h. 339'da Dimaşk'ta vefat etmiştir²⁶⁷ diye yazılmıştır.

Kaynakların kısa boylu, seyrek sakallı²⁶⁸ olarak tavsif ettikleri Fârâbî, bazı tarihçilere göre, Aristo'nun felsefesi yerine M. V. yüzyılda Neo-Platonikler tarafından yazılmış bir ilâhiyatı asıl Aristo felsefesi diye almış ve onu İslâm akidesi ile, el-Kindî (v. 259/872)'nin tarzında, uzlaştırmaya başlayarak kendisinden sonra gelen İbn Sînâ (v. 428/1037)'nin yolunu açmıştır. Bundan dolayı Aristo'nun Doğu'da adı "*Hâce-i Evvel-Muallim-i Evvel*" (Birinci Öğretmen) ise, Fârâbî'nin adı da "*Hâce-i Sâni-Muallim-i Sâni* (İkinci Öğretmen) olarak kalmıştır. Bilim tarihinde Fârâbî'nin en önemli ve orijinal eserlerinden biri olan *Kitâbü'l-*

²⁶³ Kehhâle, a. g. e, XI, 194; Abdülhak, Adnan, "*Fârâbî*", İA, İstanbul, 1977, IV, 451.

²⁶⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 225.

²⁶⁵ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nühât*, 437-438; Suyûtî, el-Müzhir fî Ulûmi'l-Lugati ve Envâiha, Yay, Muhammed el-Begavi, Muhammed Ahmed Cadü'l-Mevla, Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim. ts, I, 211

²⁶⁶ Çubukçu, İbrahim Agâh, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara, 1986, s. 85.

²⁶⁷ Kehhâle, a. g. e, IX, 950; Kâtip Çelebi, a. g. e, II, 1011.

²⁶⁸ Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesi II, İslâm Felsefesi Tarihi*, İstanbul 1957, s. 120.

Mûsîka Avrupa'da musikî teorilerine temel olmuştur. *İhsâ'ul-Ulûm* (İlimlerin Sayımı) isimindeki eserinde de, Aristo'dan esinlenerek, ilimleri sınıflamıştır²⁶⁹.

Fârâbî'nin zamanının ilminin hemen hemen her dalıyla uğraştığı bir gerçektir. Fakat asıl ünü felsefeden ve özellikle felsefenin din ile ilgili bahislerinden ileri geliyor. Hatta birçok İslâm ilâhiyatçıları, mutasavvıfları tarafından bu noktadan dolayı eleştiriye maruz kalmıştır. Fârâbî'nin fiziği Aristo'nun fiziği ile benzerlik arz etmektedir. Bu Türk filozofu siyaset felsefesiyle de uğraşarak *Ârâ'ü Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*²⁷⁰ diye ünlü bir kitap yazmıştır. Bu kitapta genel bir dünya devletini ve o devletin başkanının nasıl olması gerektiğini anlatıyor. Kısacası Fârâbî, hemen hemen her ilim dalında çalışmış ve gerçekten Doğunun Aristo'su adını almaya hak kazanmıştır.

II. Otrar'ın Ekonomik Yapısı

1. İpek Yolu ve Ticaret

İlkçağ ve Ortaçağ'da Çin ile Ortadoğu ve Batı ülkeleri arasında kullanılan ana ticaret yolu İpek Yoludur. Yola bu ad, Alman coğrafyacısı Ferdinand von Richthofen tarafından Çin'le Ortadoğu arasında yapılan ticaretin ana metanı ipek teşkil ettiği için verilmiştir. İpek yolunun bir kısmı denizden olmak üzere birçok güzergâhı vardı.²⁷¹

İpek Yolu çemberine yavaş yavaş girmeye başlayan Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesinde göçebe Türk kabileleri ile yerleşik halkların eskiden devam ettirmekte olan medeniyetleri gelişmekteydi. VI. yüzyılın ikinci yarısında Yedisu ile Güney Kazakistan topraklar Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmiştir.²⁷²

VII. yüzyılın başında Orta Asya ticaret yolları üç koldan oluşuyor ve tâli yollarla birbirine bağlanıyordu. Çin sınırından başlayan ve Gobi çölünden geçen kuzey yolunun eriştiği ilk meskûn nokta o zamanki adı Igu olan Hami (Komul) idi. Yol buradan kuzeye yönelip Bar gölüne komşu dağları ve bugünkü Çungarya'yı geçiyor. Balkaş gölü civarında Thiele (Töles) Uygurlar'nın topraklarına, sonra da Turkuya (Türk) hakanının yurduna ulaşıyordu; daha sonra ise batı yönünde uzanarak Talas (Taraz) nehri üzerinden aynı adı taşıyan şehre varıyordu. Orta yol Turfan, Kara-Şar ve Kuça'dan sonra güneyde Tianjin dağları boyunca uzanıp Kâşgar'ın batısında Terek Boğazı'nı geçiyor, Fergana ve Üsrûşene üzerinden

²⁶⁹ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Adnan, Abdülhak, "*Fârâbî*", İA, İstanbul, 1977, IV, 451-469; Mahmut Kaya, "*İhsâ'ul-Ulûm*", DİA, İstanbul, 2000, XXI, 549-550.

²⁷⁰ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "*el-Medînetü'l-fâzıla*", DİA, Ankara, 2003, XXVIII, 318-320.

²⁷¹ Bozkurt, Nebi, "İpek Yolu", DİA, İstanbul, 2000, XXII, 369.

²⁷² Kazakistan Tarihi, *Oçerkter*, s. 82.

Soğd'un ticaret merkezleri olan Semerkant ve Buhara'ya yöneliyordu; buradan ise güneybatıya sarkıp Merv'den sonra da Sâsânî İmparatorluğu'na varıyordu. Üçüncü yol Türk hakanlığının güney kısmında ilerliyordu.²⁷³

İpek Yolu bu zamanlarda canlanmıştır. Yedisu ile Güney Kazakistan şehirlerinin ve medeniyetin hızlı gelişmesinde çok önemli rol oynayan İpek Yolu, Yedisu'da birçok şehirlerin temelini atılmasına da sebep olmuştur. XIV. yüzyıla kadar Orta Asya, Güney Kazakistan ve Yedisu üzerinden geçen İpek Yolundan kervan eksilmemiştir.

X-XII. yüzyıllarda İpek Yolu'nun bir kolu İli nehri bölgesinden geçmiştir. Bu kervan yolu İsficâb'tan Arıs kenarındaki Otrar-Fârâb'a ve ondan sonra Siriderya nehriyle Aral gölü bölgesine kadar uzanmıştır. Siriderya boyundan geçen kervan yolundaki iri şehirler Otrar-Fârâb ve Yesî şehirleri olmuştur.

Otrar birçok kervan yollarının kesiştikleri kavşaktaydı. Bir yol Otrar'dan Yesi'ye doğru uzanırsa ikinci yol da Siriderya geçidi üzerinden Vesidc şehrine uzanmıştır. İpek Yolu Siriderya'nın yukarı kısmıyla, Oğuz şehri Süt kent üzerinden Şaş'a, aşağı kısmıyla ise Cend'e uzanmıştır. Bu noktadan sonra yol, Kızılıkum üzerinden Hârizm ile Ürgenç'e, sonra Volga nehri kıyısıyla Kafkasya'ya uzanmıştır. İpek Yolu'nun bu bölümü XIII. yüzyılda, yani Volga nehrinin aşağı tarafında Altınordunun Saray şehri yapıldığı zaman çok iyi canlanmıştır.

Otrar'dan Arıstandı, Şayan, Karatav yamaçlarından geçerek, Turlan geçidi üzerinden Şavgar, Yesi, Savran, Sığanak, Yengikent şehirleri üzerinden gelen kervan yol Orta Kazakistan bölgesindeki, Sarısu, Kengir, Torgai ve İşim nehirleri kenarına kadar uzanmıştır. İpek Yolu'nun Güney Kazakistan ile Yedisu toprakları üzerinden geçen bölümü böyle idi.²⁷⁴

İpek Yolu ilk olarak Çin ipeklerini Batı memleketlerine taşınmasıyla meşgul olmuştur. Daha sonra İpek Yolu'yla Roma, Bizans, Hindistan, İran'ın, sonra da Avrupa memleketlerinde üretilen mallar da taşınmıştır. İpek yoluyla Fergana'nın asil atları, Arapların yürük atları, develer ile filler, aslanlarla kaplanlar, ceylan, aladoğan, kartal, tavus kuşu, papağan, devekuşları da satılmaktaydı. Üzüm, şeftali, kavun, biber, karanfil, şeker, sebze yemiş gibi bitkiler de bu İpek Yolu üzerinden başka bölgelere gönderilmekteydi. İpek Yolu üzerinden geçen mallarla ipeklerin belirli bir miktarı bu yol üzerindeki Kazakistan şehirlerinde kalması normal idi. Bu duruma arkeolojik kazı işleri sırasında bulunan eşyalar delil olmaktadır. Böyle eşyalar Siriderya kenarındaki şehirler kazıldığında, özellikle yirmi yıla yakın kazı işleri yürütülmekte olan Otrar şehrine yapılan kazılarda bulunmuştur. Otrar'dan bulunan gümüş defnesi uluslar arası alış verişini araştırmak için çok önemlidir. Otrar'a yapılan

²⁷³ Bozkurt, a. g. md., XXII, 370.

²⁷⁴ Baypakov, K., *Ontustik Kazakistan men Jetisudın Orta Gasırdagı Kalalık Madeniyeti*, Almatı, 1986, s. 92.

kazı sırasında bulunan eşyaların arasında XIII-XIV. yüzyıla ait bronz aynaların bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu aynaların bazıları da İpek Yolu'yla Otrar'a Çin'den gelen ayna kalplarına dökülerek yapılmıştır.

İpek Yolu'yla her tarafa sadece eşyalar gönderilmedi, onlarla birlikte onların süslü örnekleri de gönderilmiştir. Böylece onların ulaştıkları yerlerde belirli bir medeni ortamın orada yaşayan halkların istedikleri taleplerine göre her türlü eşyaların yapılmasına yol açmıştır.

XIII ve XIV. yüzyıllardaki Moğol hâkimiyeti döneminde de İpek yolu önemini korumuştur. Otrar faciasından sonra Moğol İmparatorluğu uluslar arası ticareti devam ettirmiştir. İpek Yolu üzerindeki ticaret, alış veriş kesilmemiştir. 615/1219 senesi Çin gezgini Çan-Çun Moğolistan, Doğu Türkistan, Yedisu üzerinden Semerkant'a gelmiş ve ondan sonra Cengiz Han'ın sarayına ulaşmıştır. Gezgin yürüdüğü yolları anlatmış, Çu ile Talas nehirlerindeki köprüleri zikrederek, Sayram şehri hakkında malumat bırakmıştır. 643-644/1246-1247 seneleri İpek Yolu kervan yoluyla Ermeni komutanı Simbat Sparapet Moğol başkenti Karakorum'a²⁷⁵ gelmiştir. Bu İpek Yolu'yla bilezik, yüzük, kumaş çeşitleri, küpe vb. eşyalar bir memleketten diğer bir memlekete taşınmıştır. Buradan biz İpek Yolu'nun o dönemlerde büyük bir ticaret yolu ve istilâ sonrasında da hizmet yaptığını görmekteyiz. Kara ve deniz İpek yolu tarih boyunca farklı ırk ve dinlerden pek çok insanı ve kültürlerini kaynaştırmış, özellikle Müslüman tüccarların İslâmiyet'i Çin, Hindistan, Doğu Hint adaları ve Filipinler'e kadar yaymalarına vasita olmuştur.

2. Otrar Paraları

VI-XIII. yüzyılda Güney Kazakistan'daki İpek yolu üzerinde yerleşen en büyük siyasi, ekonomik merkezlerden biri de Otrar'dır. Otrar'daki durum, çevresindeki başka bölgelerin hayat tarzlarını da etkilemiştir. Otrar zanaatkârlarının yaptıkları ürünler Karatav'un Kuzey ile Güney taraflarında, Siriderya'nın orta kısmında ve Arıs nehrinin kenarındaki şehir pazarlarında çokça satılmıştır.

IX-XII. yüzyılda eskideki gibi eşyayla eşya değiştirmek yerine parayla satın alma ön plana çıkmıştır. Kazakistan'ın büyük şehirlerinde: İsficâb, Taraz, Otrar'da bakırdan, gümüşten yapılan paralar çıkarılmaya başlamıştır. Otrar'da paranın yapıldığı 1967 senesinde Semerkant

²⁷⁵ Baypakov, a. g. e, s. 179.

gömüsü diye bilinen hazine yeri açıldıktan sonra belli olmuştur. Bu gömüden X. yüzyıla ait olan Fârâb paraları bulunmuştur.²⁷⁶

Otrar şehirlerinden olan Otrartöbe ve onun çevresindeki Mardan-küyük, Kuyruktöbe şehirlerine yapılan kazılar sonucunda bunun gibi çeşitli paralar bulunmuştur. Bu paraları metal çeşitleri ve damgalarına göre iki gruba ayırabiliriz:

Birinci çeşide yüzüne yay ile dört köşeli Türk kabilesi damgası yapılan bakır paralardır. Bunun gibi damgalar hükümdarın unvanını simgeleyecek Türkiş paralarında da olmuştur. Damgalardaki benzerlik, Siriderya boyundaki Türk Hakanları ile Yedisu'daki güçlü insanların bir soydan ayrıldıklarını göstermektedir. Bu paraların ikinci tarafında sağ ayağını öne basmaya hazır duran aslan görünüşü yapılmıştır.

İkinci çeşide Otrar ovasındaki bronz paralardır. Onların yüzündeki damga, Pedcikent'te bulunan Buhar paralarına benzemekte ve üzerlerinde Soğdu harfleriyle yazılan yazılar varmış. Paranın ikinci tarafında ise az önce zikrettiğimiz birinci çeşitteki aslan görünüşü yapılmakta ama güzellik bakımından ondan daha kuvvetlidir. Bu paraları Otrar bozkırlarında bir itibarlı kabile reisinin yaptırmış olması mümkündür yâda ilk kabilenin yaptırdığı ve sonradan geliştirdiği paraları olması da mühtemeldir. Adı geçen paralar Otrartöbe ve çevresine yapılan kazı işleri sonucunda bulunmuştur.²⁷⁷ Demek, VII-VIII. yüzyılda Otrar'da alışveriş işlerinde gerekli imkânları sağlamak için kendi bakır paralarını çıkarmışlardır.

Otrartöbe yerinden bunlarla birlikte VII. yüzyıl Soğdu paralar; VII. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl başlarında Şaş'ta yapılmış olduğunu bildiren "didun" unvanı yazılı eski Türk paralar; Fergana'daki Türk Hakanlarının yaptırdıkları eski Türk damgası ve Soğdu yazısı olan paralar; T'ang hanedanının 618-907 yılında yaptırdığı Çin paralar; VIII-XII. yüzyılda Orta Asya bölgesinde kullanılan "gitrifi" vb. gibi Buhar paraları bulunmuştur. Arkeolojik kazı faaliyetleri yürütülürken Sâ mânîler (IX) ile Karahanlı (XI.) Hakanlarının bronz felsleri bulunmuştur. Otrar'da para işçiliği XI-XIII. yüzyılın başlarında kendilerini durdurmamıştır. Buna delil o yüzyılda çıkartılan paralardır. Ama Moğol istilâsı döneminde şehirlerin tahrip edilmesi, ziraat bölgelerinin perişan hale gelmesi ticarete zarar getirmiştir. İstilâ döneminden sonra Otrar'da durum eski haline gelince para işçiliği de eski haline dönmüştür.

²⁷⁶ Baypakov, a. g. e, s. 178.

²⁷⁷ Baypakov; Komekov; Piçulina, a. g. e, s. 42.

III. Otrar'ın İslâm Tarihindeki Yeri

Otrar, Orta Çağın ulvi düşünürü Ebû Nasr el-Fârâbî'nin doğduğu yer olarak geniş çapta ün salmıştır. Otrar şehri, Orta Çağlarda Otrar bölgesine başkentlik etmiştir.

Müslümanların Otrar bölgesine girip, Türklerle temas etmesinin Emevîler zamanında olduğunu ve Türkişlerin Sulu Kağan'ın Kuteybe'nin seferlerine karşı akınlarını kaydetmiştik. Türkişlerden sonra ortaya çıkan Karlukların zamanında Çinlilere karşı, Müslümanlarla Karlukların birlikte kazandıkları Talas Savaşı, Müslümanların Orta Asya'daki son askeri hareketleridir.²⁷⁸

Kazakistan ve Orta Asya yaşamına Müslümanların fetih hareketleri güçlü etkiler göstermiştir. Kent nüfusunun sayısı kat kat artmıştır. Örneğin, Talas Alatav dağ eteği şeridinde Cumişlagu ve Mankent kentleri inşa edilmiş. Orta Asya'da Otrar Vahasında: Keder, Vesic ve Buruk gibi kentler ortaya çıkmıştır.

Siyasi taraftan da Otrar çok önemli bir şehir olmuştur. Çünkü Otrar'a hakimiyet kurmak Siriderya kenarındaki diğer şehirlere hakimiyet kurmaktır. Bunun için de Otrar'a göz dikenler de az olmamıştır. Daha önce dediğimiz gibi birçok Kağanlıklar bu bölgede yaşamışlardır.

Aynı zamanda Otrar'ın İpek Yolu diye bilenen kervan yollarının kesiştikleri merkezde olması bu önemi daha da artırmaktadır. İpek Yolu'nun Otrar'dan geçmesi onun ticaret merkezi olduğunu da ortaya koymaktadır.

Kazakistan'da yaşayan halklar, diğer halklar ve devletlerle çeşitli dönemlerde çok yönlü ilişkilerde bulunduğu zamanlarda, büyük İpek Yolu'nun önemli rolü olmuştur. İpek Yolu'nun Yedisu ile Güney Kazakistan'ı içine alan kolu müthiş şekilde canlanmıştı. Bu bölgelerdeki şehir kültürünün gelişmesine sebep olmuştu.

Büyük İpek Yolu'nun Şaş (Taşkent), Sayram, Taraz, Merke, Aspara, Navakent, Arıs, Otrar gibi şehirler üzerinden geçmesi, bu şehirlerin gelişmesine, halklarının çoğalmasına, her türlü meslekle uğraşmasına ve diğer halkların tecrübesini, sanatını, hünelerini öğrenmesine yardımcı olmuştur. İsficâb, Keder, Otrar, Taraz ve Balasagun en büyük ticaret merkezi statüsünü korumuşlardır. Bu merkezlere Yedisu'nin kuzey doğusundaki Kayalık ve İki Oğuz gibi kentleri de dahil olmuştur. İsficâb'ta kapalı çarşılar ve kumaş pazarları, kervan saraylar bulunulmuştur. Kervan saraylara bazıları Semerkant ve Nahşeb'ten tüccarlar yerleşmiş, İsficâb tüccarları ise mallarını Bağdat'ta pazarlamışlardır.²⁷⁹

²⁷⁸ Gürün, Kâmuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 204.

²⁷⁹ Baypakov; Komekov; Piçulina, a. g. e, s. 61.

Kentin bölge ve bozkırla ticareti gelişmeye başlamıştır. Kazakistan kentlerine bozkırdan bazı malların, özellikle keçi derisi ve kürlerin getirildiği bilinmektedir. Değiş tokuş yerini hızla nakdi-ticari ilişkiler geliştirmiştir. İsficâb, Otrar, Taraz'da darphaneler çalışmaya başlamıştır. İpek Yolu'nun güvenliğine özel önem vermişlerdi. Ticaret yolları üzerinde tüccarların konaklamaları için kervansaraylar yaptırılmıştı.

Otrar harabeleri eskiden beri eski kralların hazineleri, toprağa gömülü altın sikke ve mücevher yığınları söylentileri ile ilgi odağı olmuştur. Arkeolojik kazılar sırasında ve hazinelerde ithal ürünler: işlemeli tabak-çanak, sikkeler bulunmuştur. Bu arkeolojik kazılar sırasında Otrar'da bulunan eşyalar İslâm Tarihi ve Sanatları açısından da önem kazanmaktadır. Bu durum aynı zamanda Türk kültürü açısından da önemlidir.

Otrar'ın arkeolojik incelemesi halen devam etmektedir. Her saha çalışması sezonu sayısız yeni bulgular sağlamaktadır. Bugün Kazakistan'ın bilim çevrelerinin önündeki en önemli görev, Otrar Vahası kentlerinin arkeolojik ve mimari mirasının korunmasıdır. Bu amaçla, 1997 yılında Kazakistan Devlet Başkanı N. A. Nazarbayev tarafından onaylanan "Tarihi İpek Yolu merkezlerinin canlandırılması, Türk kökenli devletlerin kültürel miraslarının korunması ve geliştirilmesi ve turizm altyapısının oluşturulması" ile ilgili devlet programı geliştirilmiştir.

Arkeologlar IX-XII. yüzyıllara ait büyük seramik koleksiyonu, çömlekçi fırın malzemeleri, cam ve mücevher ürünleri koleksiyonunu toplamıştır. Otrar'da en büyük kütüphanenin bulunduğu dair bilgiler mevcuttur. Otrar'ın gelişimi Moğol istilâsı ile kesintiye uğramış, fakat XIII. yüzyılın ortalarına doğru yeniden büyük ticaret merkezine dönüşmüştür. Kentte Orta Asya'da tedavülde bulunan sikkelerin basıldığı darphane bulunmuştur. Bu durumlar Otrar'ın ekonomik açıdan geliştiğini göstermektedir.

Otrar'da imar faaliyetleri açısından camiler inşa edilmiştir. Güney Kazakistan ve Yedisu kentlerinin imar unsurlarının arasında diğer Doğu kentlerindeki gibi halk hamamları mevcuttu. Bunların ikisi Otrar rabadında ve ikisi Taraz şehristanında bulunmuştur.²⁸⁰

Daha sonraki dönemlerde İrzen Han Otrar, Sabran, Cend ve Barçkent gibi Siriderya boyundaki şehirlerde camiler, mescitler inşa ettirmiş ve hayır işleri ile uğraşmıştır.²⁸¹

Fârâb, Kazak topraklarındaki en önemli ilim, bilim ve kültür merkezi olmuştur. Burada zamanında çeşitli eserlerle dolu zengin bir kütüphane bulunmaktaydı. Bu kütüphanenin istilâ öncesi mevcut olan eserler aracılığıyla Kazak topraklarına İslâm Dini'nin yayılmasında önemli rol oynadığını düşünüyoruz.

²⁸⁰ Otrar Ansiklopediya, s. 30.

²⁸¹ Kafalı, Mustafa, "Altın-Orda Hanlığı", Genel Türk Tarihi, Ankara, 2002, V, 81.

Otrar'ın Orta Çağdaki dini eğitim merkezlerinden biri de VIII. yüzyılın sonlarına doğru faaliyete başlamış ve Moğol istilâsına kadar hizmet vermiş olan Otrar Medresesidir. Bu Medreseden meşhur âlim Ebû Nasr el-Fârâbî ilim almıştır.²⁸²

Daha önce dediğimiz gibi ismi İslâm âlemine meşhur olacak ve İslâm Dinine hizmet yapacak olan dilci, hadisçi, fıkıhçı Otrarî (Fârâbî)'ler bu şehirden çıkmıştır. Otrar'da kültürel açıdan kütüphane ve medrese, ilmi açıdan da o bölgede pek çok bilim adamı yetişti. Fârâbî, başta felsefe olmak üzere, matematik, tıp, musiki konularında eserler yazmıştır.²⁸³ Ebû Nasr el-Fârâbî gibi ilim adamlarının yetişmesi Otrar'ın önemini göstermektedir. Bu ilim adamları eserleriyle İslâm'a katkıları olmuştur. Eserleri hala günümüzde okunmaktadır.

IV. Otrar Bölgesinde Yapılan Arkeolojik Kazı Sonuçları

Arkeolojik kazılar sonucunda bulunan buluntular, abideler, kitabeler ve sikkeler tarihî araştırmalar için önemli kaynak sayılır. Meselâ Firavunlar devrinde ait olan eserler, onların tarih ve medeniyetleri için önemli kaynak durumundadırlar. Onun gibi Otrar bölgesinden bulunan her türlü eşyalar o devirdeki Otrar'ın nasıl bir şehir olduğunu, medeniyetini ve tarihi için önemli kaynak teşkil etmektedir.

Otrar daha önce bahsettiğimiz gibi Arıs nehrinin Siriderya ile bittiği çiftçilikle uğraşan bölgenin merkezi ve aynı zamanda Karatav kenarına yakın olduğundan dolayı göçebelerin kalelerinden biri idi. Otrar Siriderya'nın orta kıyısındaki önemli şehirdir. Ama tek değildi. Otrar'ın yanında Keder, Vesîc, Borik şehirleri de mevcut idiler. Şimdi onların ve diğer şehirlerin yerinde medeniyet miraslarını gizleyen tepeler vardır. Otrar enkazlarında ve civarın başka kalıntıları arkeologların dikkatini çoktan çekmekteydi. XIX. yüzyılın sonunda Taşkent'te çalışmaları başlayan arkeologlar ve Türkistanlı arkeologlar bölümünün üyeleri A. K. Klare ile A. A. Çerkasov'un da katılmalarıyla 1904 senesinde yürütmüştür. Onlar kazı yerlerinden çini eşyalar, kerpiç türlerin toplamış ve birkaç bronz paralar bulmuştur. Bu zamandan sonra kazı işleri duraklamıştır. Daha sonra sadece 1940. senenin sonlarına doğru Bernştam başta olmak üzere araştırmacılar bu yerlerde kazıları yürütmüştür.²⁸⁴

Kazak SSR ilim Akademisi tarih, arkeoloji ve etnografya bölümünün Güney Kazakistan şubesi heyet tertip ettikten sonra Otrar'daki arkeolojik kazıları ilerlemiştir. Otrar, Kokmardan ve Kuyruktöbe şehirlerindeki köhne ve orta asırlık mezarlar incelemiştir.

²⁸² *Otrar Ansiklopediya*, s. 100.

²⁸³ Zeyneş, a. g. e, s.37

²⁸⁴ Baypakov, K.; Nurcanov, A, *Ulı Jibek Jolı Jane Ortasırılık Kazakistan*, Almatı, 1992, s. 61.

Geniş çaplı inceleme ve araştırmalar Otrar'da geçmiştir. Orada şehrin XVI-XVII. yüzyıldaki bölümleri, XV. yüzyıla ait cami, XI-XV. yüzyıldaki hamamlar, XIII-XV. yüzyıldaki usta atölyeleri ve çok sayıda binaların yeri açılmıştır.

Kazı neticesinde şehir, evlerin yapısı, her çeşit atölyelerin durumu, iki bin senelik şehir medeniyetinin seviyesi, şehir hayatının gelişimi hakkında oldukça bilgi elde edilmiştir.

Arkeolojik kazılar sırasında sadece çanak çömlekler değil çok miktarda diğer ev eşyaları da bulunmuştur. Bu bulunanları mutfak eşyaları, erzak saklama ve taşıma eşyaları ve yemek kapları için kullanılan eşyalar olarak sıralayabiliriz.²⁸⁵

Daha erken yani, I-V. yüzyılda yapılmış seramik eşyalar, Otrar tepesi, Kokmardan mezarlığı ile Kostöbe yurdunun güneyi kazıldığında bulunmuştur. Bu eşyaları uzmanlar, Kangılı Devleti ile kıyaslanan Otrar-Karatav uygarlığı dönemine ait olduğunu söylemektedir. O dönemin mutfak eşyaları içinde en çok şekli yuvarlak gelen kenarı dışı azıcık çıkıntı çömlekler bulunmaktadır. Kapakların büyüklüğü farklıdır. Biraz küçük olanların çapı 10-12 cm. büyükleri ise 25-30 cm. kadardır.

Bulunan eşyalar arasında Koç figürlü çömlekler vardı. Bunlar Siriderya civarı, özellikle Otrar etrafın mesken eden boylara aittir. Koyun amblemi olan seramik çömlekler o yörenin bir nevi logosu gibidir.²⁸⁶ Buradan Orta Asya'nın Amuderya ve Kaşkaderya civarındaki halkların hayvanları kutsal kabul ettikleri ve kullandığı eşyalara onların figürlerini onun için süslediği çıkartılabilir.

Kuyruktöbe kalesinin yerindeki (VII-VIII. yüzyıllara ait kalıntı) bir evin tabanı kazılırken köşeli ön tarafından koç kafası monte edilen şamdan bulunmuştur. Koç kafasının burun ve boynundaki kabartmalar o zamanki ustalığın ne derecede olduğunu yansıtmaktadır.

Otrar'da gerçekleştirilen kazıların neticesinde (X-XII. yüzyıllar ait kalıntılar) bulunan eşyaların içinde koç figürlü sapların bir tanesi 7,5 cm. uzunluğunda olup kırmızı topraktan yapılmıştır. Diğerlerinden farkı koç kafası güzelce işlenmiştir. Yani koçun boynuzu, gözü, burnu ince ayrıntılarına kadar işlenmiştir.

Aynı zamanda eşyaların Arap yazısı ile yazılmış olanları da vardır. Parlamayan sade yapımdaki eşyalar da sıkça rastlanmaktadır. XII-XIII. yüzyılların başında parlak renk kullanarak farklı nakışlar işlenmiş. Bu resimler tabak ve kâse gibi eşyaların üzerine komple işlenmiştir.²⁸⁷

²⁸⁵ Baypakov, K, "Otrar", Otrar Ansiklopedya, Almatı, 2005, s. 293.

²⁸⁶ Joldasbaev, C; Sadıkov, T, *Orta Gasırdagı Kazakistan Tarihi*, Almatı, 2007, s. 93.

²⁸⁷ *Keramika Srednevekovogo Otrara*, Haz. Baypakov, K; Erzakoviç, L, s. 10.

Orta Çağ şehirlerinde ateşe tapma âdeti de çokça yayılmıştır. Mesela, Kuyruktöbe ve Otrar şehirlerini kazdıklarında XI-XII. asırlardaki evlerin ocakları ayrıca süslendiği bilinmektedir. İlim adamları bu durumlardan ateşe tapma gibi bir sonuca vardıklarını söylemektedirler. Ateşe tapma inancı Türk dillerini konuşan halklarda çokça yayıldığını bilmekteyiz. Kırgız halkında ateşe tapmayı “ *Kutsal Umay anneyle*” bağdaştırdıkları görülür. Kazak halkında ise ateşi kutsal görenler de olmuştur. Buna göre “*Ota tükürmemek*”, “*Ateş yanan yere basmamak*”, “*Ateş üzerinden atlamamak*” gibi her türlü batıl inançlar oluşmuştur. Eve ilk gelin geldiğinde yanmakta olan ateşe *yağ dökme* âdeti yapılmıştır ve hala yapılmaktadır. Bu olanların hepsi eskiden devam ederek günümüze kadar gelen örf ve adetlerdir. İlmi araştırmalara baktığımızda, eskideki dini inançlar ve örf, adetler Yedisu bölgesinde çokça yayılmıştır. Bu topraklarda İslâm Dininin yayılmasına rağmen Zerdüştlük, Nasturi anlayışındaki Hıristiyan dini, Budizm gibi dinlerin örf ve adetleri korunmuştur. Mesela, Aktöbe şehrinin toprakları kazıldığında içki hazırlayacak mekânlarda bulunan kerpiçlerde haç damgası vurulmuştur.²⁸⁸

Daha sonra bölgeye İslâm’ın gelmesiyle halkın örf ve adetlerinin ve günlük yaşayış tarzlarının değiştiğini bu bölgede yapılan araştırmalar göstermektedir. Buna misal, Otrar, Balasağun, Taras, Kuyruktöbe şehirlerindeki mescit yerlerinde yapılan kazı faaliyetleridir. Mescitler sadece büyük şehirlerde değil, kışlak ve küçük kasabalarda da yapılmaya başlamıştır. Mesela, Otrar şehrinin güney tarafında 4 km. yerde Bayıldır kışlağının yanındaki Cuma mescidinin yeri araştırılmıştır. İslâm dininin yerleşmeye başladığını o zamanlardaki insanları defnetme törenlerinden de bilmek mümkündür. Mesela, Kuyruktöbe şehrinin yanındaki mezarlar incelendiğinde insanların İslâm Dinine göre defnedildiği belli olmaktadır. İslâm dinine göre defnetmede insanın başı kible tarafına çevrilerek, yanına hiçbir şey konulmaz. Eskiden ise defnedilen insanların yanına onun diri iken kullandıkları eşyalarını da gömüyorlardı. İslâm Dini yayılmaya ve güçlenmeye başlayınca bunun gibi örf ve adetlere yasaklar koymaya başladı.²⁸⁹

Bunlarla birlikte XIII. yüzyıldaki ağaçtan yapılmış kap kacaklar, tabaklar, bilezikler ve çok sayıda paralar bulunmuştur.²⁹⁰

Otrar’ın bu kadar araştırılması ve kazı işleri sonucunda bulunan eşya vb. şeylere bakarak ne kadar ileri seviyeye gittiğini görmek mümkündür. Otrar’ın o zamanlarda büyük şehir olduğu muhakkaktır. Maalesef XIII. yüzyılda Cengiz Han ve Moğol askerleri Buhârâ,

²⁸⁸ Joldasbaev, C; Sadıkov, T, a. g. e, s. 94.

²⁸⁹ Joldasbaev, C; Sadıkov, T, a. g. e, s. 95.

²⁹⁰ Arkeolojik buluntu resimleriyle ilgili Ek bölümüne bkz.

Semerkant, Tirmiz gibi Müslümanlığın ta ilk devirlerden itibaren birer ilim, kültür ve ticaret merkezi olarak ün salmış, o dönem ve yöre İslâm mimarisinin ve şehircilik anlayışının zirve örneği kentler ile Otrar şehri de yerle bir edilerek enkazlar altında kalmıştır. Günümüzde ise zamanında meşhur olan şehirden sadece tepe kalmıştır.

SONUÇ

Otrar, Siriderya (Seyhun)'nın sağ tarafında Arıs kolunun biraz güneyinde günümüzde ise Güney Kazakistan'daki Temir demir yolundan biraz kuzey Batıya doğru 7 km mesafede bir şehridir.

Fârâb şehri, tarihçilerin ve araştırmacıların da dedikleri gibi Otrar şehrinin başka bir adıdır. Fârâb ile Otrar şehirlerinin aynı şehir olduğu kabul edile gelmiştir.

VI-VIII. yüzyıllarda Otrar-Fârâb Siriderya'nın orta boyundaki meşhur şehirlerden biri, IX-XII. yüzyıllarda bölgenin baş şehri, XIII-XV. yüzyıllarda Orta Çağın büyük şehirlerden biri olmuştur. Daha sonraki XIX. yüzyılın ortalarında şehir tahribata uğrayarak kimsesiz ıssız bir hale gelerek Otrartöbe (Otrar tepe) diye isimlendirilen bir yığından ibaret kalmıştır.

Otrar tarihi eski zamana kadar uzanmaktadır. Taş devrinden başlayarak insan neslinin yerleşik hayata geçtiği Orta çağda gelişerek meşhur olan şehrin siyasî, ticari ve medeniyet merkezi olması hasebiyle ve Orta Asya tarihindeki önemli rol ve hizmetlerinden dolayı Arap ve Fars tarihçileri ile coğrafyacıları eserlerinde Otrar'a yer vermişlerdir.

Şehrin oynadığı rol ile önemli oluşunda onun coğrafi olarak kurulduğu yerin payı sözkonusudur. Otrar Siriderya boyunu mesken eden ziraatle uğraşan bölgenin büyük merkezi ve Karatav yamaçlarına yakın yerleşen göçebelerin kalelerinden biri idi. Otrar'ın yine bir önemli yer olması onun İpek Yolu diye bilinen kervan yollarının kesiştikleri yerde olmasıdır. Bunun için şehre göz dikenler eksik olmamıştır. Otrar şehrine hâkim olmak Siriderya kenarında kurulan başka şehirlere hâkim olmak gibi sayılırdı.

Otrar bölgesi erken çağdan IX. yüzyıla kadar Siriderya kıyısını yurt edinen Batı Türk, Türgiş, Karluk, Oğuz ve Kıpçakların hâkimiyeti altında kalmıştır.

Otrar bölgesi Türgişlerin hâkimiyetleri altına geçtiği zaman Orta Asya'ya Müslümanlar tarafından fetih hareketleri başlamıştır. İlk akınlar Kuteybe b. Müslim kumandasında yapılarak 95/714 senesinde Fârâb fethedilmiştir. Müslümanlara karşı Türgişlerin Sulu ve Sakal gibi Kağanları mücadele etmiştir.

Türgişlerin zayıflamasıyla bu bölgeye Karluklar gelmeye başlamıştır. Müslümanlarla mücadelede yorgun düşen Türgişler Karluklara karşı direniş gösteremedi. Bu durumu fırsat bilen Çin ordusu Suyab şehrini ele geçirerek Şaş hükümdarını öldürdü. Bu durum karşısında Karluklar Müslümanlardan yardım istemiş ve sonucunda Müslüman olmamalarına rağmen Karluklar, İslâm ordularıyla birleşerek Çin ordusunu yenilgiye uğratmıştır.

Çinliler geri çekilince Karluklar bu eski topraklarında yaşamaya devam etmişlerdir. Daha sonra 196/812 senesinde Müslümanların Otrar'a sefer düzenleyerek Karluklara karşı zafer kazandığını görmekteyiz.

İslâmiyet'in Fârâb'a esaslı bir surette girmesi ancak 224-225/839-840'ta, Nuh b. Esed tarafından, İsficâb'ın itaat altına alınmasından sonra vuku bulmuştur. Otrar, İsficâb, Taraz gibi şehirler, Arap tarihçilerinin yazdıkları gibi, Araplar için de huzursuz topraklar olmuştur.

Otrar bölgesinde gerçekleştirilen fetihler sonucunda bölgedeki insanlar İslâm'la şereflenmiştir.

Otrar bölgesine Karluklardan sonra Oğuz ve Kıpçaklar gelmeye başlamış ve Kıpçakların hâkimiyeti altında olan Sığanak bölgesi yavaş yavaş Hârizmşahlar'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Daha sonra Otrar şehri de tamamen Hârizmşahlar Devleti'nin sınırları içerisinde kalmıştır.

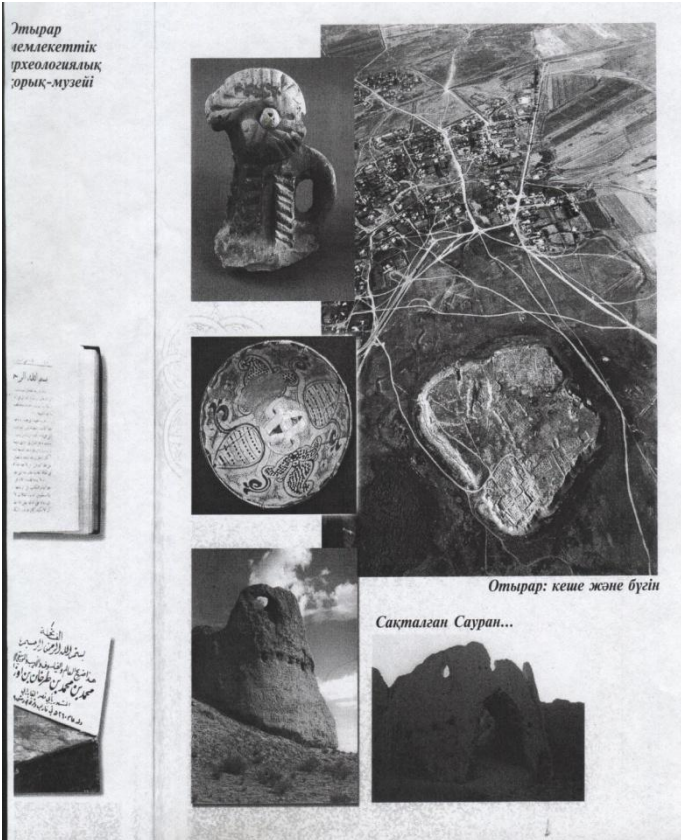
Otrar Cengiz Han'ın Hârizmşah ülkesine gönderdiği 450 kişilik bir kervanın Otrar'da öldürülmesi ve istilâsı esnasında oynadığı rolden dolayı, hazin bir nâm bırakmıştır. Cengiz Han ile başlayan Moğol istilâsı bu bölgeler için bir felaket olmuştur. Birçok halkın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini uzun süre durdurmuştur.

İstilâ edilen bölgelerde Moğol hâkimiyetinin kurulması ve bu bölgelerin sosyal ve ekonomik taraflarına olumsuz tesir etmesi, yerli halkın etnik ve siyasi olarak üzerinde de olumsuz etkiler ortaya çıkarmıştır. Ekonomik çöküş sebeplerinden olan Moğollar devrinde şehir medeniyetinin ve ziraatın gerilemesi, göçebe hayvanla uğraşanlardan aşırı vergi alınması, sosyal gelişmenin yavaşlanması ve benzeri sebepler Doğu Deşt-i Kıpçak ile Yedisu bölgesindeki etnik grupların ilerlemesine engel olmuştur.

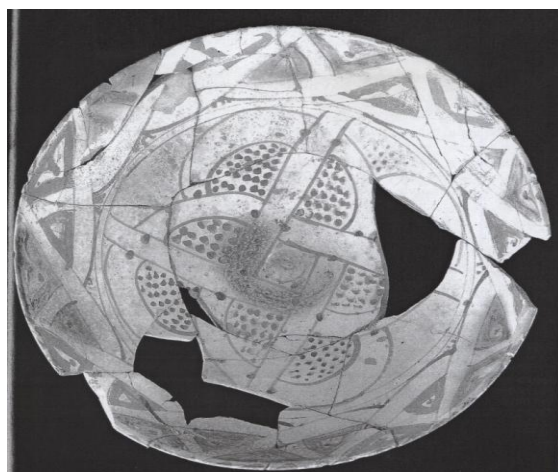
Bölge halkının siyasi, sosyal, ekonomik ve medeni gelişmesini oldukça değiştiren Moğol hâkimiyeti, Avrasya bölgesindeki etnik yapının da değişmesinde önemli rol oynamıştır. Buna bağlı olarak bu bölgede yaşayan insanların fiziki görünümleri de zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır.

İslâm tarihi açısından baktığımızda Otrar bölgesi kültürel ve ilmi açıdan da gelişmiştir. Bu bölgeden Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî (v. 400/1009) ile onun dayısı hem hocası Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (v. 350/961) ve çok yönlü âlim, filozof Ebû Nasr el-Fârâbî (v. 339/950) v.b. gibi büyük âlimler yetişmiştir. İnsanların sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasında en önemli unsur olan paralar basılmış ve imar faaliyetleri açısından camiler inşa edilmiştir.

EKLER

Otrar: Dünü ve Bugünü.

OTRAR.
 Arkeolojik Kazı İşleri 2002 senesi.
 Çömlek, (IX-X. yy.)
 Çömlek ve Kapak, (XIII-XIV. yy.)
 Tabak ve Kâse.

Ebû Nasr el-Fârâbî'nin Mezar taşı.

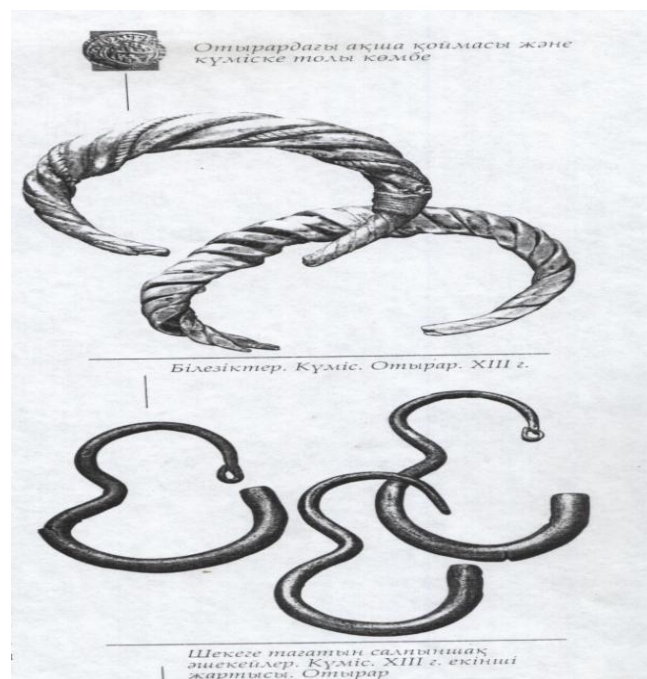

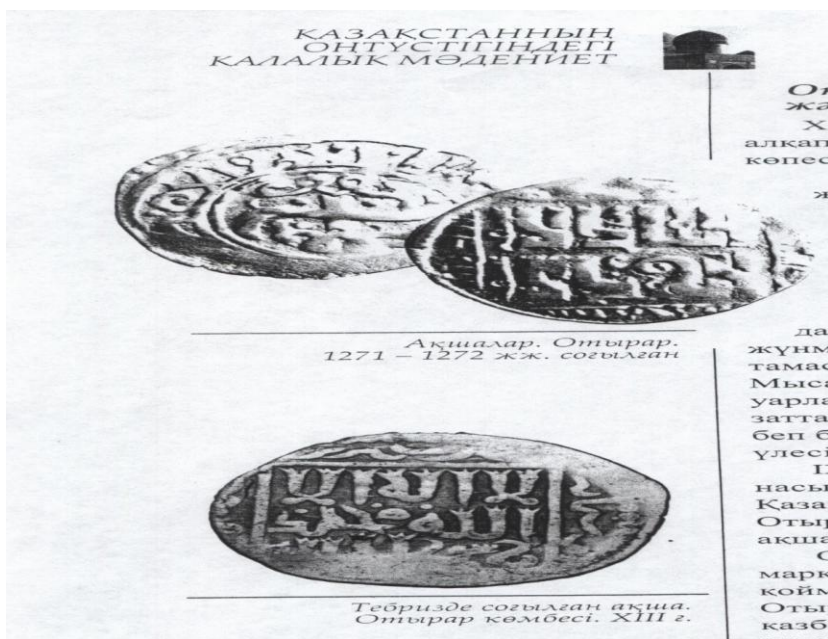
қырла
басқа
төмен
салпы
Се
тесігі
біріне
және
тырма
Қ
дікке
бар
ұшын
екеуі
Олар
дегі
Басты
оған
салып
түрін
жақта
өрне
«мәні
А
белді
С
ерен
т

іс
ақша
флор

Otrar Definesi: XIII. yy. paralar.
Bronz Kemer, XIII. yy.

Otrar. Gümüş Bilezik. XIII. yy.

О
жә
Х
алқап
көпес
ж

да
жүнм
тамас
Мыса
уарла
затта
беп б
үлесі
Г
насы
Қаза
Отыр
ақша
С
марк
қойм
Отыр
қазб

Otrar. 1271-1272'de yapılan paralar.

Отырардағы ақша қоймасы және күміске толы көмбе

қ сау-
і. Ұлы
1219
ғолия,
андқа
геді.
ы

Селжұқтардың ақшалары. Отырар көмбесі. XIII ғ.

ға
мен
аббан
ұтқа,
қылы
асан,

ямен
іттық
і. Ол
одан
ыққа

алық
ның
еуіне
ның
дағы
ына

ысқа
дар
дан
лды.
тын

Жүзік, жүзік қалқаншалары. Күміс. XIII ғ. екінші жартысы. Отырар көмбесі

не депп
андармен,
екенінде
жүйесі

н

лікті
тері-
терді

Шыңылтырлы табақ. Керамика. XIII ғ. басы. Отырар

да
үкіл
метр
лігін

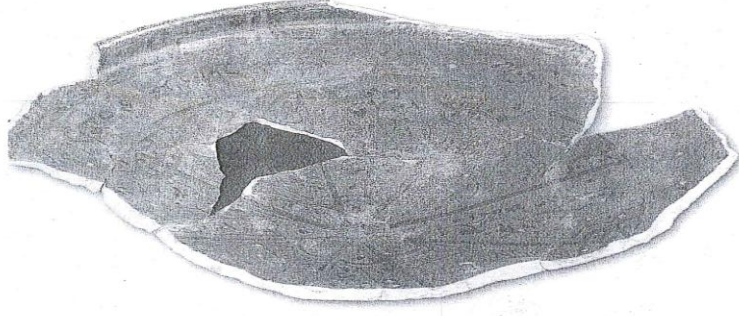

Шыңылтырлы табақ

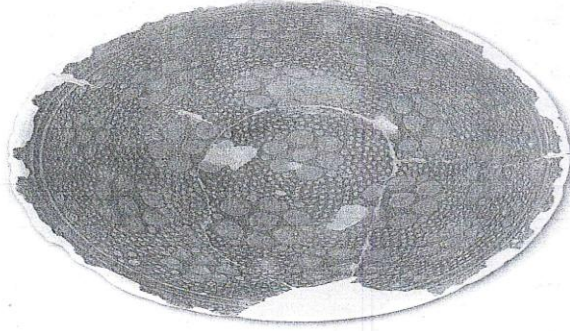
Otrar, Seramik Tabak, (XIII. yy.)

Otrar definesi: Selçuklu paraları, (XIII. yy)

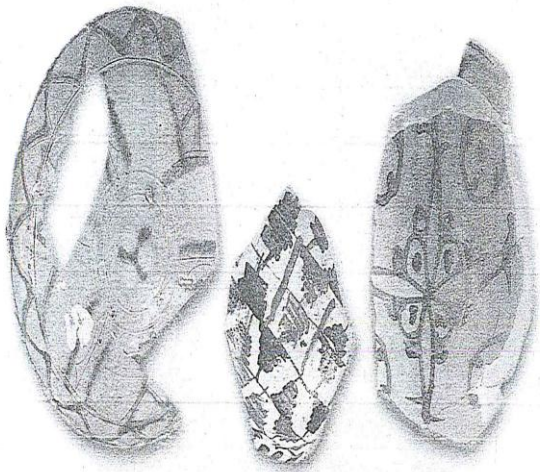
Gümüş yüzük, (XIII. yy.)

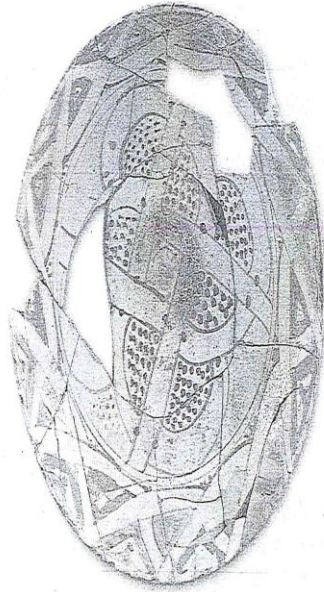
OTRAR, YAZILI TABAK PARÇASI, (14-15. YY.)

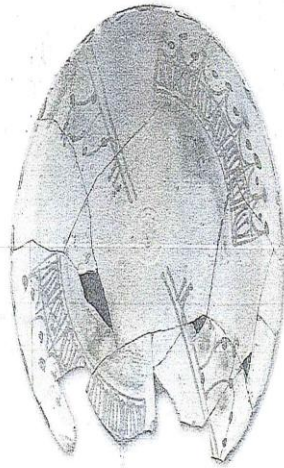
OTRAR, KÅSE, (14. YY.)

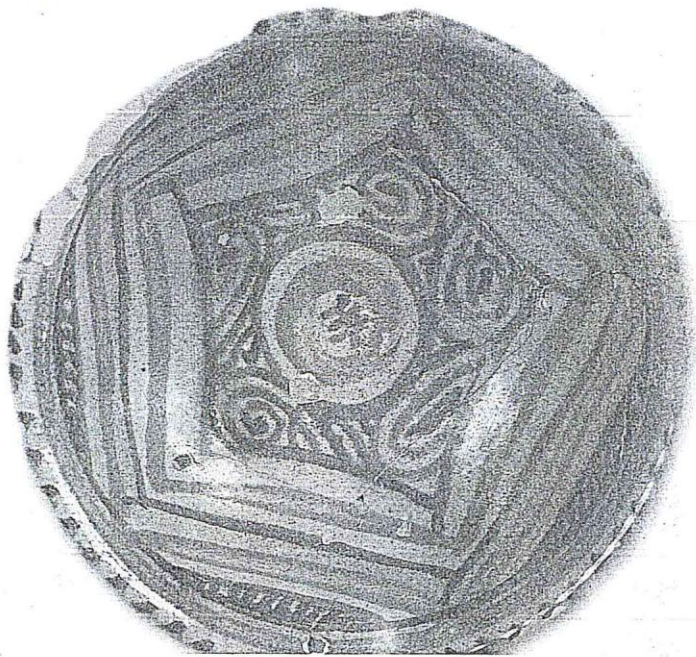
Otrar, Sırlı Seramik Tabak Parçaları, (10-11. yy.)

Otrar, Seramik Geniş Tabak, (11-13. yy.)

Otrar, Seramik Geniş Tabak, (11-13. yy.)

OTRAR, KÂSE, (14-15. YY.)

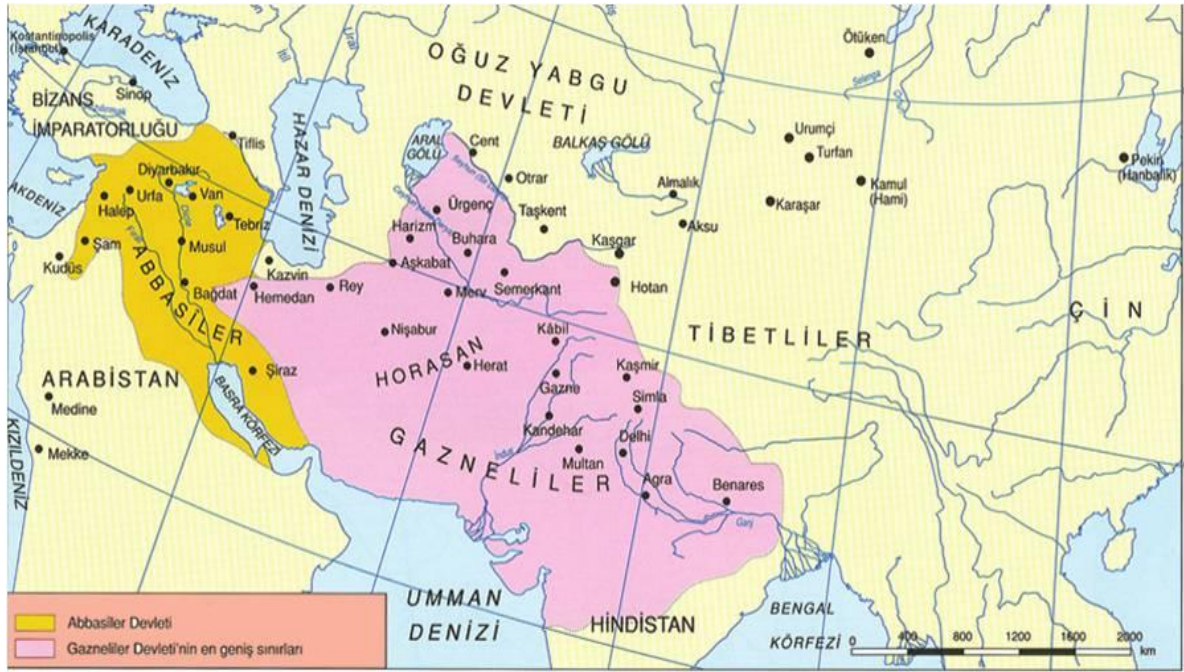
OTRAR, KÂSE, (14-15. YY.)

Otrar, Sırlı Seramik Tabaklar, (10-11. yy.)

Otrar, Seramik Geniş Tabak, (11-13. yy.)

BİBLİYOGRAFYA

- ABÛ'L FARAC, Gregorius b. Ahron, (v. 685/1286), *Abû'l Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, T. T. K. Yay., Ankara, 1950.
- ADNAN, Abdülhak, "Fârâbî", İA, İstanbul, 1977, IV, 451-469.
- APAK, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi* (3), Ensar Neşriyat Yay., İstanbul, 2003.
- ARIN, E, "705 Jıl Araptardın Ontustik Kazakistandı Caulap Alunun Bastalu", Kazaktar, IDK-TIPO Yay., Almatı, 1998, I, 41.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.
- BABÜR, Zahîrüddin Muhammed b. Ömer, (v. 937/1530), *Bâbü-r-nâme*, Çev. B. Kocabekül, Atatek Yay., Almatı, 1993.
- BAĞDADÎ, İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, M. E. B. Yay., İstanbul, 1955.
- BARTHOLD, V. V. "Cengiz Han", İA, M.E.B. Yay., İstanbul, 1977, III, 91-98.
- _____, "Fârâb", İA, M.E.B. Yay., İstanbul, 1977, IV, 450-451.
- _____, "Hârizmşâh", İA, M.E.B. Yay., İstanbul, 1977, V, 263-265.
- _____, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, T. T. K. Yay., Ankara, 1990.
- _____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, Emel Matbaacılık Sanayî Yay., Ankara, 1975.
- BAYPAKOV, K, "Oturar", Kazakistan Ulttık Ansiklopediya, Almatı, 2005, VII, 524-525.
- _____, *Kazakstannın Ejelgi Kalaları*, Aruana Yay., Almatı, 2005.
- _____, *Ontustik Kazakistan men Jetisudın Orta Gasırdagı Kalalık Madeniyeti*, Almatı, 1986.
- _____, KOMEKOV, B; PİÇULİNA, K, *Orta Gasırlardağı Kazakistan Tarihi*, Mektep Yay., Almatı, 2001.
- _____, NURCANOV, A, *Ulı Jibek Jolı Jane Ortagasırlık Kazakistan*, Kazakistan Yay., Almatı, 1992.
- BOZKURT, Nebi, "İpek Yolu", DİA, İstanbul, 2000, XXII, 369-373.
- BROCKELMANN, Carl, GAL Suppl., Brill, Leiden, 1937.
- BULUTAY, Murtaza, *Ata-Baba Dini*, Bilim Yay., Almatı, 2000.

- EL-CEZERÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed (v. 630/1232), *el-Lübâb fî Tehzîbi'l- Ensâb*, Dâru Sadr, Beyrut, ts.
- CUMAHANOV, T; CUMATAYEV, B; ŞANBAY, T, *Altın Orda*, Aruana Yay., Almatı, 2006.
- EL-CÜVEYNÎ, Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ Melik b. Bahâüddîn Muhammed, el- Cüveynî (v. 681/1283), *Târîh-i Cihân-güşâ*, Çev. Öztürk, Mürsel, K.T.B. Yay., Ankara, 1988.
- ÇETİN, Osman, *Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Düşünce Kitabevi Yay., İstanbul, 2009.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1989.
- DAURENBEKOV, A, “Otrar Medresesi”, Kazakistan Ulttık Ansiklopediası, Almatı, 2005, VII, 228.
- DEMİRCAN, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul, 1996.
- DERBİSALİ, Absattar “*Türkiyadağı Cazba Cadigerlerimiz*” Egemen Kazakistan Gazetesi, 28 Nisan, 2010.
- _____, Absattar, *Kazakstannın Meşitteri men Medreseleri*, Almatı, 2007.
- DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ, Rd. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul, 1993.
- ERASLAN, Kemal, “Ahmed Yesevî”, DİA, İstanbul, 1989, II, 159-161.
- EL-EZRAKÎ, Ebü'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed, (v. 250/864), *Ahbaru Mekke ve mâ câe fihî mine'l-Âsâr*, Mektebetü's-Sekafe, Mekke, 1423/2002.
- FAYDA, Mustafâ, “Fetih”, DİA, İstanbul, 1995, XII, 467-470.
- _____, “Hulefâ-yi Râşidîn”, DİA, İstanbul, 1995, XVIII, 324-328.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebü't Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, (v. 817/1415), *Kâmûsu'l-Muhît*, Mektebetü'n-Nûrî Yay., Dimaşk. ts.
- GİBB, H. A. R. *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, Çev. M. Hakkı, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1930.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *İslâm Tarihi Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yay., İstanbul, 1991.
- GÜNDÜZ, Tufan, “Oğuzlar”, Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, II, 263-276.
- GÜRÜN, Kâmuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Bilgi Yay., İstanbul, 1984.
- EL-HAMEVÎ, Yâkût b. Abdullah, (v. 622/1225), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Darul Fikr Yay., 1980.
- _____, *Mu'cemü'l-Büldân, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî*, Beyrut, ts.

- İBN BATTÛTA, Muhammed b. Abdullah el-Levâtî et-Tancî, (v. 770-779), *Tuhfetü'n-Nüzzâr fi Ğarâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Yay. Çev. Mümin Çevik, Üç Dal Yay., İstanbul, 1983.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî, (v. 852/1449), *Tebisîrü'l-Müntebih bi-Tahrîri'l-Müştebih*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1967.
- İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım en-Nasibî, (v. 367/ 977 civarı), *Kitâbu Sûrati'l-Arz*, 2. Baskı, Brill, Leiden, 1938.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Cemâleddin Ebü'l-Mehâsin Yusuf, (v. 874/1470), *el-Menhelü's-Sâfî ve'l-Müstevfî ba'de'l-Vâfî*, Merkezi Tahkiki Türas, Kahire, 1984.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed, (v. 630/ 1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1386/1966.
- EL-İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî, (v. 346/946), *Mesâlikü'l-Memâlik*, Brill, Leiden, 1927.
- İZGİ, Özkan, "Harezmsahlar ve Moğolların ilk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi", Türk Kültürü, Ankara, 1977, Sayı: 170, s. 92-99.
- JOLDASBAEV, C; SADIKOV, T, *Orta Asırdaki Kazakistan Tarihi*, Atamura Yay., Almatı, 2007.
- KAÇALİN, Mustafa, "Dîvanü Lügâti't-Türk", DİA, İstanbul, 1994, IX, 446-449.
- KAFALI, Mustafa, "Altın-Orda Hanlığı", Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yay.,Ankara, 2002, V, 75-96.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Hârezmsahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal "Fârâbî, İshak b. İbrâhîm", DİA, İstanbul, 1995, XII, 163-164.
- KASABEKOV, Amancol; ALTAYEV, Cakıp, *Kazak Felsefiasınının Tarihine Kirispe*, Er-Daulet Yay., Almatı, 1994.
- KÂTİB ÇELEBİ, Mustafa b. Abdullah, (v. 1067/1657), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Yay. Şerefeddin Yaltkaya-Rifat Bilgili, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1941.
- KAYA, Mahmut, "İhsâü'l-ulûm", DİA, İstanbul, 2000, XXI, 549-550.
- KAZAK SOVYET ANSİKLOPEDİYASI*, Kazak Sovyet Ansiklopedyası Bas Redaksiyası, Almatı, 1974.
- KAZAKİSTAN TARİHI, Oçerkter*, Daur Yay., Almatı, 1994.
- KEHHÂLE, Ömer Rızâ (v. 1987), *Mu'cemi'l-Mü'ellifîn*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1988.
- KERAMİKA SREDNEVEKOVOGO OTRARA*, Haz. Baypakov, K; Erzakoviç, L. ts. Yayın evi yok.

- KINAYAT, Babakumar, *Kazak halkının dastürlük ölçemleri* “Ana Tili” Gazetesi, Almatı, 1983.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi*, Konya, 2001.
- _____, *Arapların Türkistan’a Girişi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2000.
- _____, *Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri*, Konya, 1996.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “*Hârizmşâhlar*”, İA, M.E.B. Yay., İstanbul, 1977, V, 265-296.
- KÖŞİM, Serikbay, *Abay Şığarmalarının Eki Tomdık Tolık Jinagı*, Almatı, 1995.
- KRAMERS, J, H, “*Otrar*”, İA, M.E.B. Yay., İstanbul, 1960, IX, 457.
- KUZEMBAY, Abil, *İstoriya Respubliki Kazakistan*, Foliant Yay., Astana, 2001.
- MADANOV, Hamid, *Kazak Halkının Argi Bergi Tarihi*, Almatı, 1995.
- MAKDİSÎ, Muhammed b. Ahmed, (v. 381/991’den sonra), *Kitâbü Ahsenü’t-Tekâsîm fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, Mektebetü Medbûli, Kahire, 1991.
- MARGULAN, A, “*Otrar kalasının ornında*”, Bilim jane enbek dergisi, Sayı: 4, Arıs, 1961.
- MAULANA, Safi ad-din Orın-koylaki, *Nasabnama*, Haz. Zikirya Jandarbek, Daik-Press Yay., Almatı, 2002.
- EL-MES’ÛDÎ, Ebü’l Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî, (v. 345/956), *et-Tenbih ve’l-İşrâf*, Dâru’t-Türas, Beyrut, ts.
- MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ*, Çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- NIGMET, Mıncan, *Kazaktın Kıskaşa Tarihi*, Jalın Yay., Almatı, 1994.
- NUSKABAY, C; CANİBEK, Ö, *Ejelgi Otrar*, Rauan Yay., Almatı, 1997.
- ONAY, Ahmet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, T. D.V. Yay., Ankara, 1992.
- OTRAR ANSİKLOPEDİYA*, Otırar Audanının Akımdığı, Arıs Yay., Almatı, 2005.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Türklerin İslâmiyeti Kabulü*”, Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, II, 615-654.
- _____, “*Harezmsahlar Devleti*”, Türkler, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002, IV, 883-896.
- ÖZDEMİR, Ahmet, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı*, İz Yay., İstanbul, 2005.
- RISBAY, Kokiş, *Kazakistan Respublikasının Tarihi*, Sanat Yay., Almatı, 2001.
- ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, Kabalcı Yay., 2001.

- SALMAN, Hüseyin, “*Türgişler*”, Türkler, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002, II, 412-420.
- ES-SEM’ÂNÎ, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr,(v. 562/1166), *el-Ensâb*, Dâru’l Cihan, Beyrut, 1988.
- SULEYMEN, C, “*Arapların Ortalık Aziyaga Corıktarı*”, Kazakistan Ulttık Ansiklopediyası, Kazak Ansiklopediyasının Bas Redaksiyası, Almatı, 1974, I, 405-406.
- ES-SUYÛTÎ, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, (v. 855/1451), *el-Müzhir fî Ulûmi’l-Lugati ve Envâiha*, Yay. Muhammed el-Begavi, Muhammed Ahmed Cadü’l-Mevlâ, Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Daru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabî, ts.
- _____, *Buğyetü’l-Vuât fî Tabakâti’l-Lugaviyyîn ve’n- Nühât*, Mektebetü’l-Ariyye, Beyrut, ts.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1998.
- ET-TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, (v. 310/922), *Târihu’l-Ümem ve’l- Mülûk*, el-Matbaatü’l- İslâmiyye, Kahire, 1939.
- TANERİ, Aydın, “*Hârizmşahlar*”, DİA, İstanbul, 1997, XVI, 228-231.
- TANYU, Hikmet, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, Türk Kültür Yay., İstanbul, 1978.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Göktürkler*”, Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, II, 15-48.
- _____, “*Talas Savaşı*”, DİA, İstanbul, 2010, XXXIX, 501.
- TAŞKÖPRİZÂDE, İsmâüddin Ahmed b. Mustafa, (v. 968/ 1561), *Miftâhü’s-Saâde ve Misbâhu’s-Siyâde*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- TOGAN, Zeki, Velidî, “*Hârizm*”, İA, M.E.B. Yay., İstanbul, 1977, V, 240-257.
- _____, *Tarihte Usûl*, Enderun Yay., İstanbul, 1985.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, Ülken, *İslâm Düşüncesi II, İslâm Felsefesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1957.
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, T. D. V. Yay., Ankara, 2007.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., İstanbul, 1980.
- _____, “*Abbâsîler*”, DİA, İstanbul, 1988, I, 31-56.
- YİĞİT, İsmail, “*Emeviler*”, DİA, XI, İstanbul, 1995, 87-104.
- YÜCEL, Mualla Yudu, “*Kıpçaklar*”, DİA, Ankara, 2002, XXV, 420-421.
- ZEYNEŞ, İsmail, *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.
- http://refa.kz/load/tegin_azasha_referattar/azastan_tarihhy/otyrardy_orta_asyrly_tarihyna_ba_jlanysty_dereker/10-1-0-1627 [17.08.2011]
- <http://www.otraraimak.kz>[15.08.2011.]
- <http://www.egemen.kz/5183.html>[17.08.2011.]

